

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 8260

Title श्रीमांसा तन्त्र वार्तिकं टीका

Author व्यासमुखा
इष्टाध्यायस्य १०० पादः

श्री भट्ट सोमेश्वरः

Extent ६५ Age ४

Subject प्र. श्रीमांसाध्यायः

ननुवार्तिकरीका न्यायसुधातृतीयाध्या
यप्रथमपादः

धर७०

१५ नव
७६

५२७०

७६

७६

७६

संनवप्रमादप्रिप्रायांतराणि प्रमाणंतरगम्योऽथेयिषांतानि प्रमाणंतरगम्यार्थानि तिबहुव्रीहिद्वयंकत्वा ५

[illegible]

रा०

१

२

वाभुपगमेपिकथनाख्यसावहेदेज्ञानप्रकारोवक्रसावानसंभवतीत्युक्तेवेदाधिकरणसिद्धांतसूत्रोक्त्यायेनवक्र
 सावोपपादनार्थमवेत्युक्तंवायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपिस्वरूपार्थश्चप्रमाणंतरगम्यवेपिलोकेविषमज्ञाननुपापिष
 गृहेभुंक्षेत्पादौविवक्षाउमापकवाददर्शनात्तार्थार्थश्चप्रमाणंतरगम्यद्वा द्वितीयोपिज्ञानप्रकारेणसंभवतीतिनवेत्य
 केनकेवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादासिद्धायांतरायोगाद्देवकोषविवक्षानुक्ताकिंनुवचनेहानिष्ठयोर्विवक्षाविवक्षा
 न्नद्वारमित्यादौसंख्यतामित्यादिपदाशुच्चारणात्संवरणादिप्रतिपादनेहाननुमानेपिसंवरणादिप्रतिपादनेविनानैराका
 द्यासावात्तत्प्रतिपादनाशयरूपं बुद्धिमनुमायसंवरणमनेनविवक्षितमिति वचनेह्यहेतुभूतेवचनाशयरूपेप्रत्ययविशे
 षेविवक्षाशब्दप्रयोगादवचनाशयरूपप्रत्ययविशेषासावेवमौनिनोनिष्ठायामथविवक्षाशब्दप्रयोगादवचनेह्यनिष्ठाहेतु
 भूतयोऽप्रत्यययोर्विवक्षाविवक्षाद्वयस्वरूपेणापिविवक्षाविवक्षयोर्वेदेवाकोषयोगादपीतिविवक्षेत्यनेनोक्तेनेत्यादिनाश
 कार्थोपसंहारश्चविकीर्षरूपाविवक्षावेदेसंभवत्यपिप्रमाणसावादयुक्त्यर्थान्तरायासेनदर्शयितुमाहउवाकोपीतिवि
 याविधेयवरूपविवक्षाविवक्षाभुपगमेनसाथोक्तसंदेहहेतुभूतसंदेहसमाधाउमाहउच्यतेइतिवचनश्रुत्येकवक्ष्यातिथानात्

राम

२

रूपेण प्रतीतिः पदकृत्या च यहा वयो क्तेर्यहा वयिवरूपेण प्रतीतिविवादे त्वेवं सर्वार्थिता वद्व्यावष्टे एकवन्ता वदिति । **उत्तरार्ध**
 ता वद्व्याख्या उंसंमार्जनीयस्य यहस्यैकवा वया वगतिमात्रेणैकयहसंमार्गसिद्धेर्विधेया विधेयवर्धिता नर्थकशंका निरा
 सार्थविनियोगासिधानश्रुतिविषयभूतस्यापि विधि श्रुतिविषयवन्विना नुष्ठानायोगं चिकीर्षा चिकीर्षारूपविवक्षा विवक्षा
 सिद्ध्यर्थं चाश्रुतिवैविध्या क्तिपूर्वं विधेयवन्विना नुष्ठानायोगं ता वदाह **ह** इति । तृतीयैव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वत्यर्थः **उ**
 दाहरणनिष्ठं श्लोकं च **प** कृतीति । अलिधातुवन्मरूपमात्रबोधो सिधेता । विधनपेक्षैः श्रुत्यादिसिद्धादर्थबोधाख्यविनि
 योगासिद्धेरन्यमात्रबोधो विनियोगोऽस्मिन् तत्कारकविलक्तीनां प्रत्ययवेन सार्थरूपबोद्धव्ये प्रकृतिसमसिद्धाहारात्मक
 पदवरूपेण प्रकृत्यर्थव्यवोद्धवेऽपि पदांतरोक्तक्रियाव्यवबोधाधिकारकविलक्तिवदसिधातुवविनियोक्तवमद्भावेऽपि वि
 धिसामर्थ्याधिक्यमुक्तं । तत्रेत्यनेन श्लोकात् तयोर्किं **वि** विधिनिबन्धनवंप्रयोगस्याव्ययतिरेकात्मा उपपादयति **स** हीति । सौ
 र्यादियागेन सिहितेऽपि स कुपुवहो मसाधनवै । को कौष्ठ्यश्रुतिः । षष्ठा अपि पदांतरोक्तार्थाव्यवोद्धवोक्त्यर्थश्चकारः लिङ्
 दीनामपि न विनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावेऽप्यहमेव विधनवेववाययश्चेतालंसादौ धातुना सिहिते द्वितीयया च विनियुक्तेष्वपि

रा.
३

3

स्तेर्विधधीनवावगतिरित्यर्थः। नवश्रद्धयाथप्रवृत्तपक्षेऽनाप्रवृत्तिमात्रेणासिधाद्विनियोगश्रुत्योऽपेक्षाशक्त्यन्तावो
वसीयतइत्याशंकासिधानश्रुत्यासिद्धमात्रपरिच्छेदाद्विनियोगश्रुत्यावाच्यमात्रपरिच्छेदात्सत्तावयविषयकार्यबुद्ध्यनु
त्पादकत्वेनानयोऽपेक्षाशक्त्यन्तावमुपपादयितुमाह नहीतिउत्तरार्द्ध्याख्यानायाउष्ठानस्यविधधीनत्वमुपपाद्योत्तरार्द्ध
तात्पर्यतोयावष्टेनेति। विधिंशतीत्यविधिलक्षणीकृत्यविधिलक्षणार्थवचिमंगीकृत्यविवक्षाविवक्षेतत्त्वतस्तत्त्वकेसनीपी
ह्यार्थस्यास्मिन्पक्षेपरिग्रहलक्षणार्थवापवेस्यश्रुतिवृत्तवसिद्धयेनुष्ठानंशतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थवचिमंगीकृत्येतत्त्वकं। द्वय
मपिचार्यानुविधिसिन्धेतत्त्वकं। विकीर्षिताविकीर्षितवयोश्चमूलसंदेहविषयश्रुतैकत्वत्वात्पलक्षणार्थवेनोपायसंदेह
हेतुत्वेनानुपपत्त्यसनीयवाद्वाप्येकत्वाविवक्षायामेकवचनायोगशकायाऽशब्दविषयत्वेनानुष्ठानगताविकीर्षीवेष
यत्वेनानुपपत्तेर्विवक्षाविवक्षाशब्दयोर्विधेयत्वाविधेयत्वापलक्षणार्थविधिसिन्धुताविधिसिन्धुतावसायात्सनश्चकतेह
मिशक्तिप्रदर्शनामात्रार्थविवक्षाविवक्षयोश्चिकीर्षितात्मकतोक्तानपारमार्थिकी। विधिसिन्धुताविधिसिन्धुतात्मकम
पिविवक्षिताविवक्षितव्यविधायकशब्दवाचेतनत्वेनेष्टावादादनुक्तमित्याशंकते। नविति। एकवचनेनैकवचनेर्निःशं

विकीर्षितोऽ

कर्तव्यत्वात् ५

३

कवेनात्रविवक्षाशब्दस्पर्शकायां सत्त्वकचर्शते स्मृत्यविषयवादौ पवारिकतैव मनोयुक्तेत्याशयेन सप्तत्ययोलक्षणार्थ
इति परिहरति उच्यते इति। **मनश्चेद्वा** फलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थवददर्शनात्तात्पतादृष्टलक्षणेति दर्शयन् श्लोकं व्यावर्धय
वेति। उपचारेणापि वेद्वाद्यतिरिक्तेर्ये सन्त्ययोगोपपत्तौ स्रवकस्मृतेद्वावाविवृत्यागेनाभ्यार्थवत्कल्पनायोगाद्वा क्यकस्मृ
त्यनादरेण दृष्टान्तेष्वपवारिकबोक्तिः १। **अनुष्ठानानुष्ठानार्थौ** परिग्रहपरित्याहगशब्दौ मन्वातिधानविनियोगश्रुत्यो
रविधायकत्वेपिविधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयतायां विधेयत्वावगतेर्विधायकश्रुत्यविषयत्वेपि परित्यागो न युक्त इत्याशंक
ते कथमिति। **अप्राप्तत्वादिधानाहं** रूपविधेयत्वावगेमेपिविधेयत्वाधीनत्वादनुष्ठानस्य विधायकेनायहणेनानुष्ठानं युक्त
मिति परिहरति नैव इति। **उवाक्यदृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति** यथैवेति। **श्लोकं व्यावर्धय** उरुषेति। **इच्छाशब्देनाज्ञादयः** पुरुषाश
यविशेषाश्च वर्तनासामाद्ययत्किञ्च ताविवक्षिताश्च विधिवशहेनपरेणारब्धोक्तिद्व्यापारः **शकापरिहार** उपसंहरति। **अतः**
ति। विनियोगातिधानश्रुतिसमर्पितत्वाविशेषे विधिस्यर्शस्पर्शवस्थानयुक्तेत्याशंकते कथं पुनरिति। **समर्पितत्वावि**
शेषेपिरूपरसगोचरकर्मरहणग्रहणवच्छावद्विधियहणग्रहणवच्छावुक्तेति परिहरति। **तदित्योयेत्यनेनाध्याहतापि**

रा.
४

शब्दकेन लिखानविनियोगश्रुतिवशेनिरस्येदृशं तवेन श्रोत्राशयवशत्वात्तवोक्तिः। **यतिरेकमुखेन श्लोकं व्याचष्टे यद**
ति। कस्मिन्नर्थे विधायकानां शक्तिरित्यपेक्षायामाह **तथाहीति।** श्रौतं विधिवं तावन्ना विषयं कारकविषयं चार्थमित्यर्थः।
श्लोकं व्याचष्टे श्रुत्या तावदिति। धावर्थश्च कारकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाया तावन्नाया निरूपणाशक्तेर्विध्ययोगात्पदश्रुत्यैव
धावर्थविध्यवगतेष्वप्यतिरिक्तानामेव कारकाणामर्थविधिविषयव विधिसूचनायां तरोक्तिः। कारकत्वेन श्रुतसंख्या
देशसाक्षात्कारकवायोगेऽपि कारकीभूत इष्टद्वारकारकवसंसवे विधेयवानपद्रवसूचनायोत्तरार्द्धचारयानेतदाश्रयो
क्तिः। विध्यवगतानुष्ठेयवानुपपत्त्या सामान्यातः किं वित्समीहितं यत्तंगत्वे बधारिते श्रुत्या देसद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापार
द्विधापरिग्रहे श्रुतस्यायंगत्वात्सीति सूचनाया उष्ठानं यत्तंगत्वं स्यात्तच्च विध्यसावानासीत्तुक्तं। **एकवादेर्विधिपरिग्रहापरि**
ग्रहलक्षणविवक्षिताविवक्षितवसंदेहे कश्च ग्रहस्य समार्गदिकार्यं सर्वेषां वेति श्रुतसंदेहसिद्धिः कथमित्याशंकाविवक्षि
ताविवक्षितवसंदेहेनैकवादेऽकार्यत्वाकार्यवसंदेहसिद्धिर्दर्शयितुमाह **तेनेति।** उपक्रमोक्तौ विवक्षिताविवक्षितवसंदेहः
संज्ञवोपपादनसमाप्त्या उद्दिष्टीकृतमठ्ठेन पराश्रुष्टः **हवत्तावेवेदेसंज्ञवो विवक्षिताविवक्षितवसंदेहासिद्धेः सद्धेनुवेने**

कवादेशसंमार्गादिसावनाविशेषणवसदसद्वाचसं देहं दर्शयितुमाह तवेति सावनाइयांगवहेउभ्रतकारकाकारकसंदेहां
तरस्वनार्थकारकवेनेत्युक्तं विकीर्णितत्वात्मकेविवक्षितवेविधिस्यर्शश्च हेवार्थाप्यमीविधिसिद्धेविवक्षितवेशदृश्यतिमा
त्रेहेउवं ननुविवक्षाविवक्षोक्तेर्विधिपरिग्रहापरिग्रहत्वणार्थवेकस्माउद्देश्यसंख्याविधिनायत्यतेनवेत्येवसंदेहोनकृत
इत्याशंक्याह तदेति विधिशक्तिशक्त्यधीनयोर्विधिपरिग्रहपरिग्रहयोर्गद्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तस्वरूपं तन्मद
बुद्धिशिष्यप्रतिपादनफलपौरुषेयवाक्यारण्यासादृशापादनार्थमित्युक्तेकस्मात्संवाक्यारण्यासादृशापादनं विना न
शिष्यप्रतिपत्तिरित्याशंक्यालौकिकवेनावुद्धश्च वेदवाक्यार्थश्च विसदृशवारण्यनप्रकरकरणाशक्तेरित्युक्तं कथाश्रुत्याप
रिग्रहापरिग्रहयोर्गद्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तिरित्याशंकतीर्णीतमुपमानं यस्मांगौणवृत्त्यां तदाश्रयणेनेत्युक्तं कथमुप
मानमित्यपेक्षायापरिग्रहापरिग्रहाख्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्तं न केवलमेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तस्वरूपं
एतदेवमेव समर्थनीयमिति श्रुत्येतेनोक्तं वारण्यार्थवचंभीपरिग्रहापरिग्रहविषयं किं वृत्त्यापितस्मान्नैतद्विदपि क
तुं विवक्ष्यत इति साद्यादौयदेदविषयं विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तेरुच्चारणं कारणवाच्यारण्यासाद्याविख्यासेविवक्षावि

वक्तोक्तित्यामुच्येते इति समाधानांतरमाह यथवेति। ननु संप्रदायानुसारतोद्यावत्ज्ञानानां याज्ञिकानां च यथाश्रेति
 प्रायारखेष्टाविंता ननु केत्याशंक्याह शब्देति। संप्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणपेक्षया उद्देकवादिविवक्षाविषयस्य च
 माणांतरस्यादर्शनात् दृष्ट्या यमूलत्वं संसरे वा दृष्टमूलान्तरकल्पनायोगान्यायमूलत्वावगते र्थाया विरोधे संप्रदायाद्दे
 दार्थावगमेऽपि विरोधेऽप्यावागम्यविधिशक्त्यनुसारेणैव याज्ञिकैरपि द्याख्येयत्वात्तद्व्याविख्यासाविंतापि तां नु केत्याशयः।
 यद्देष्टव्या निरंकुशत्वात्तद्वशेन शास्त्रार्थनिर्णयायोगाशंका निरासार्थं वेनायं श्लोकार्थो व्याख्यातः। व्याख्या विच्छायाः सां
 शब्दमेव विवृणोति। ननु विवक्षा विवक्षोक्त्यो र्था विख्यासाद्या विख्यासार्थवमुपसंहरति। ननु यं शकारप्रयुक्तयो विवक्षा
 विवक्षाशब्दयो र्था व्याख्या विच्छा निच्छार्थवसंलवेऽपि व्याख्यानुक्तयो रात्माश्रयदोषापत्ते र्था व्याख्या विच्छा निच्छार्थवत संलवती
 त्याशंक्याह यत इति। संलवत्सखा विना समाशब्देन कालोपलक्षणादतः पूर्वव्याख्यातप्रतियोगित्वेनोपस्थापितादवां चीना
 व्याख्यातुः पूर्वकाले वृत्ता जाता ये व्याख्यातारस्तेषां मिष्टं यत्तत्त्वेनार्वाचीनेन व्याख्यातविवक्षितं सूर्यते तेषां चानिष्टं यत्तद
 विवक्षितमुच्यत इत्यर्थः। यतो वेदेऽपि विवक्षिता विवक्षितविंता न विरुद्धेति प्रकृतोपयोगमाह तस्मादिति। सूर्येऽर्थे वेदे

तेनेति।

प्रामाण्यात्सर्वजगतश्चेतनाधिष्ठितत्वात्कृपामेनपुनरुच्यतेनविवक्षाविवक्षोक्तीसमाधत्ते। नवेदादपीति। योवेदे
पुतिष्ठवेदानंतरायमयतियोवेदावेत्तियंवेदानविड्यंवेदाश्शरीरमेवतथात्मातर्याम्यतइत्यपनिषत्प्रामाण्याद्वेदा
दिष्वात्मानोयेपतिष्ठितास्तेषामयमिहानिष्कारयोस्तिशयोविवक्षाविवक्षाशब्दाद्यस्तुक्तेकर्मजत्र्यफलोपसोमार्थदे
हाधिष्ठातृत्विर्जीवैर्नित्यानांवेदानांकर्मनर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्चदेहानधिष्ठातृत्वाद्येदादीनांचेतनेष्ठाधी
नद्यापारत्वानुपपत्तेः। शब्दशक्त्यालोचनावशेनशब्दापाराच्चेतनेष्ठानुमानायोगेनसदसद्भाववितानुपपत्तिमाशंक्य
परमात्मनश्कर्मजत्र्यफलोपसोमार्थदेहानधिष्ठानेपिकार्यकारणप्रतिनियमसिद्धौसर्वजगतश्चेतनाधिष्ठानादींगीक
रणात्परमात्मनोपिब्रह्मेवज्ञंवापिमाविद्धिसर्वज्ञेवज्ञत्वरतेतिदेहाख्येज्ञेवेज्ञातृत्वाख्यज्ञेवज्ञत्वस्मृतेर्वेदेष्वधिष्ठातृत्वोपप
त्तिश्चनार्थज्ञेवज्ञत्वेतिहितेविच्छिन्नयत्नयंयैश्चनित्यैश्चसर्वगतैरपिच्यतिरिक्तपदारंभोवागैर्नीजोपपद्यतइत्यनेनन्यायेन
पदावयववदगाद्यवयविनोवेदावयविनश्चानुपपत्तेरनास्थावयविकानांचावयवानांदेहवादर्शनाद्वेदादीनांदेहवा
योगेनदेशरीरंकोतैयज्ञेवमित्यसिधीयते। एतद्योवेत्तितंप्राहुः। ज्ञेवज्ञइतितद्विदइतिदेहाख्यज्ञेवमधिष्ठायज्ञातृत्वलक्षणा

रा.
६

हेवतवायोगमाशंकोपनिषत्प्राप्त्यापादनास्वावयविकेषपिज्ञेदादिशब्दाद्येषु मंत्रब्राह्मणसमूहेऽत्रैवज्ञाना
मधिष्ठातृतोक्ता। ननुपंचधात्स्र्यंषष्ठ्यादास्तेषुगपत्युत्तिपादिस्मृत्यालोचनयामहाभूताधिष्ठितस्यैवात्मनोज्ञानेह
दिमवावगमाद्देहाधिष्ठितानामात्मनोत्तानासावेनतत्सर्वकविवक्षासंसवात्संसवेपिप्रमाणान्तरगम्यार्थवानावाद्देहा
धिष्ठातृतिरकथितायाश्चरेर्ज्ञानमशक्यवान्त्सदमज्ञावचितानयुक्तेत्याशंक्याहमाहानौतिकेति। यथायथैवधजो
वाद्याकाशाख्यमहाभूतास्वदेहाधिष्ठितानामात्मनोवेतनारख्यज्ञानवत्तत्सर्विकाविवक्षासंसवतिवृषलेनप्रवेष्टुं
हेस्मिन्नितादौवाक्यितपिवद्भवाद्यविवक्षाप्रमाणान्तरगम्येपिपार्थेशब्दशक्त्यालोचनयैवाद्यैर्ज्ञातेतथयैदादि
देहाधिष्ठितानामात्मनोवेतनारख्यज्ञानवत्तत्सर्विकाविवक्षासंसवतिशब्दशक्त्यालोचनयाचायैरपिज्ञातुंशक्य
तइतितथ्येदादियोदेहाधिष्ठितानामात्मनोवेतनारख्यज्ञानवत्तत्सर्विकाविवक्षासंसवतिशब्दशक्त्यालोचनयाचायैरपिज्ञातुंशक्य
शब्दनिरासार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येकारः। ननुदेहानां पार्थिववच्चामेर्ज्ञेदादीनां व्यापकपार्थिववचनित्वाद्यायदेहवनि
वृत्त्यवगमानात्मसिरधिष्ठानयुक्तमित्याशंक्याहहेति। पृथिवीपरमाणादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहान्सर्वविधादे

६

हानां मित्राक्षकारा इत्युक्तेषु कृत्या रसवैचित्र्या निमित्तपेक्षाया मपरमात्मनां जीवानां देहा विविचकर्मजन्य विवि
त्रफलोपसोगापादका र्क्षाश्च शक्तिवशात्तुगा इत्युक्तं ततश्चुदायाश्च शिवाश्च विद्देहे प्रकृतिवाला वा द्वाङ्गव्यस्य
चभूतांतरेषु पितावा देहवस्य पार्थिवत्वेन याप्तिरसिद्धेति परिहारा शयः। वैचित्र्यं विदुषोति पार्थिवेति। च्छेदजां इजो
द्भिज्जौरादिशब्दोक्तैः संस्थाहरणं तोयवाङ्मयोपपादनार्थं च्छेदवायवरूपतोक्ता। वायुवाङ्मयोपपादनार्थं भ्रमती
त्युक्तं। अग्निदृष्टान्तेन तेजोवाङ्मयोपपादनार्थं भ्रमंतीत्युक्तं रात्रौ वै। क्षितेन सौर्येण तेजसाप्यायंत इत्युक्तं। वाक्यशेषेणै
वं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमवति। स गच्छति परं स्थानं तेजो भूर्निः पथं जनुं ते मानवा सिद्धानेन च तेजसां देहानां
चेतना धिष्ठितोपपादिता। नासि हित इति पाठेनापुरुषाः। अस्मि जीवात्मनोश्च कर्मोपात्तफलोपसोगप्रयुक्तदेहाधिष्ठा
तृवसंसवेपिवेदाधिष्ठातृत्वेनासिमतश्च परमात्मनश्च कर्तृलोक्तत्वात्तावान्न देहाधिष्ठातृवं संसवति वेदानां च नित्यत्वे
नात्मकमनुपात्तत्वात्तदेहवसंसवतीत्याशक्यं नित्यानां वेदानां चो मद्दृष्टान्तेन परमात्मा धिष्ठितवस्तुपपादयितुम
हंत्येति। कमार्थस्यथा शब्दो न उदाहृतिकत्वात्कथं। परमात्मनो न श्रुतयो सिवा कशीति श्रुतेऽप्ययोजनात्तावा

देहानधिष्ठातृत्वं सत्त्वित्वेनानुमित्येव सिद्धं तत्सवित्रविराज्यमिति सवित्रविधानतद्वद्ववाच्यं ह्यारख्यपरमात्मा
 सिधायिद्यागायत्र्यो ह्यिदमनाणेनवारिणे ज्यत इत्युक्तं । तद्यो हं सो सो यो सो सो ह मित्युपनिषद्भूतेऽस्य आत्मा जगतस्य
 सुषुप्तेति मंत्रवर्णानुवृत्त्याऽसवित्रविष्ठातृत्वावगतिः । कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्यापि चात्मनो हृदयाधिष्ठानोपासनवत्कृत्स्न
 योमाधिष्ठानस्यापि योमांतर्गतसवितृमंडलाधिष्ठानोपासनविरोधः । कथाऽश्रुतेर्योमशरीरताश्रुतेत्यपेक्षायां स्व
 ह्येति श्रुत्या योमशरीरतयोक्तिः । इत्युक्तं । य आकाशेति सूत्राकाशमंतरेयमयति आकाशं वेति यमाकाशो न वेद यस्या
 काशः शरीरं एव त आत्मा तयोममृत इति श्रुत्यंतरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नित्यामृतलक्षणलोच्यत्वाद्देहवत्त्वा
 पपत्तिः सूचनार्थानित्योक्तिः । ननु चेवमपि देहानां लौकिकवत्त्वात्तेर्ज्येदादीनां लौकिकवत्त्वापके निवृत्त्या देहवत्त्वं निवृत्त्यव
 गमान्न देहता युक्तेत्याशंक्यमहाभूतगुणानामपि यो रूपेण तिष्ठन्नूपायंतरेयमयतीत्यादि श्रुतिश्रामाण्याद्देहत्वाव
 गतेर्भौतिकत्वेनापि देहवत्त्वात्तिरिक्तेति सूचयितुमाह स्मेति । देहोपपादनार्थं नियमलक्षणसंयोगाधिष्ठानतामं
 लेनाधिष्ठानता संयोगहेतुशब्देनोक्ता । इति यादिमहाभूतवत्सुदिता जामेवरूपादीनां देहवत्त्वं शंका निरासार्थं प्रत्ये

कमित्युक्तं। **श**ब्दवादादस्य चेतना चेतनयोर्ब्रह्मशब्दयोः सादात्मा उपपत्तेः शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्यायित्वा ब्रह्म
 त्मकानामपि वेदानां देहतां ब्रह्मस्यैव परमात्मनोऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मवादिनामपि मते प्रकृतमप्येदाद्यधिष्ठातृ
 त्वेव जसिद्धौ स्वयमुमाह **श**ब्देति। यदेदाख्यं शास्त्रं शब्दब्रह्मेत्युच्यते तत्परमात्मना धिष्ठितमिति कवेत्यध्याहारेण योज्यं। अ
 नादिनिधनं ब्रह्मशब्दत्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोक्तावपि शास्त्राख्येऽप्ययं योगिकरस्य नित्यं शास्त्रं विना उपपत्तेर्वेदाति
 रिक्तस्य च शास्त्ररस्य नित्यत्वात्वादेदाख्यं शास्त्रमिति विशेषितं परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितसिद्धेः त्वेव ज्ञा
 धिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्या सुपर्णासयुजासखा येत्यादि स्थित्या लोचनया सर्वथा साधारणा साधारणचेतनद्वयाधिष्ठान
 त्वावगतेऽसर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिविवक्षया साधारणत्वे ज्ञाधिष्ठितोपपत्तिश्च नार्थसर्वमेकेनेत्युक्तं। स
 र्वथोक्ताधिष्ठितत्वे वेदमात्रस्यैकाधिष्ठितोक्तिरप्युक्तेत्याशंक्या सर्वेषां वसनामानिकर्मण्यप्यथ कथं वेदशब्देऽप्येवादे
 र्थक्यं स्याच्च निर्ममं ज्ञादि स्थित्या लोचनया सर्वथा धानातिषेण जातस्य वेदान्तगतत्वाद्देहात्मकवृत्तवनायेदमित्युक्तं। **र**सा
 दिदृष्टान्तेनासौ तिकानामपि वेदानां देहत्वसंशयं विज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यसावात्परमात्मवत्त्वे ज्ञानाधिष्ठाने विज्ञानादुप

पक्षे सत्त्विका विवक्षान संसृजतीत्याशंकां निरुद्धा इति के ज्ञान सर्व विवक्षोपपत्तियोजयति। तथेति। यथा माहाभौतिक देहे
 षात्मा विष्टाना वैतथारयं ज्ञानमस्ति तथैवाद्योपि देहवेन शक्तो कदादेहानां चात्मसोपव्याप्तेर्ज्ञानं च विना योगा वैतथ्या
 रणत्वेनाविता इत्यर्थः। परमात्मन एव वेदान्तार्थप्रतिपादने नियंतुं वेदाख्येन चाधिष्ठातृत्वेन हेतुज्ञापदेशवाचित्वात्वेन ज्ञा
 नत्रोपपत्तेः साधनासाधेन ज्ञानासावाशंका निरासः। सदेत्यनेन सचित् शब्दव्यवहारेन ज्ञानशब्देनोक्तस्यादिन्याशंक्य वेदरूप
 इति यमवोचामयेन वेदावेदक्ये दंयसुर्वेदं सामवेदमिति श्रुत्या प्रत्येकमसाधारणेन कवेदादीनां हवोक्तं सर्ववेदसाधार
 णत्वाच्च ह्यहं प्रतिवेदमसाधारणेन हेतुज्ञानस्यैव लक्षणस्य च नार्थस्थक्युत्थगित्युक्तं। यथावसौ तिक देहस्थाना मात्मना मंत
 र्गतापीच्छाशक्त्या लोचनयान्यैर्जीयते तथा वेददेहस्थानामपीत्याह तेषां चेति। वेदज्ञेयज्ञाशयविषयविवक्षा विवक्षोक्तिपक्ष
 पसंहरति विधीति। शब्दव्यावादास्फुपगमे तु ब्रह्मणोपि सर्ववेदात्मक देहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षा विवक्षेवक्तुं शक्येतेते विधि
 कितो ज्ञायते इत्याह शब्देति। एवमज्ञेयप्रत्येकं वेदाधिष्ठातृणां दृष्टं ततो ज्ञानवनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतंत्रेयवृद्धितं। विवक्षतेत्य
 सावेन प्रक्रिया जगतो यत इति वदद्भिः शब्दव्यावादिभिः शब्दव्यावयति रिक्तार्थनिरासात् तस्मिन्नेव विवक्षानुपपत्तेः प्रविष

षयत्वेन विवक्षा विवक्षोक्तिर्याख्यानमुक्तेत्याशंका **हाना** दीति अर्थापि द्वे सर्वप्रमाणविरोधापत्तेरसिधेयवाचिनोर्थशब्द
कृदन्ताउत्पन्नेन सावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंबन्धोक्तिर्मंगीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विविधवृत्त्यर्थतयार्थभावेन विव
त्फक्तेर्याख्येयवृत्त्यादिनिधनबोपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदे वेदार्थाधिष्ठानतोक्ता शब्दब्रह्मपक्षे येन वेदेनैव ज्ञाप्र
कारेण विवक्षा विवक्षा शब्दयोर्ग्यासुरव्यवस्थायुक्तं तर्था उपासनाविधिशेषत्वेनांतर्यामि **ब्राह्मणा** देश्वरूपार्थपरत्वा
त्तावाकार्यकारणप्रतिनियमसावशक्तियवष्टयोपपत्तेः सर्वजगतश्चेतनाधिष्ठितवेषमाणा सावात्परमात्ममध्ययोयमश
रीरप्रज्ञातेत्यशरीरव्यक्तेः जीवात्मनां च कर्मानुपेक्षाणां देहानधिष्ठातृत्वात्तु सूर्यहृदि यारणानस्यात्फचयमाध्ववृ
चनार्थोपिशब्द **वेदे** वाक्ये विवक्षा विवक्षासंदेहस्य वतुर्द्वोपपादितं युक्तवत्सुपसंहरति **ततश्चेति** तस्मान्नैतत्किंचिदपि क
तुं विवक्ष्यत इत्यादिनाम्ना देवविवेधसंदेहावगमसूचनाय न विवक्ष्यत इति स्थापयिष्यतीत्युक्तं **एकवचनं** कर्मैकस्य इत्य
स्यानुष्ठेयविधानं वैकचयुक्तं इत्यस्यैकस्य ज्ञेयमित्येवं द्विधा सूत्रं प्रत्यक्षं सर्वपक्षमाह **किं तावदिति** श्रुतिसंयोगं विधि
श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह **सर्वचेति** न च क्रियात्मनः कारकत्वेन विद्यावयात्फपगमात्संख्यायाश्चकारकीभूतविवे

यद्वयविशेषणवद्वाराकारकवद्वारास्फुटगमनीयत्वात्तद्व्याहृदेष्वद्वारभूतस्यद्वयस्येहाविधेयत्वेनतद्वाराकारकतयावि
 श्रयोगात्तद्विधिश्रुत्यसंयोगद्वयाशंक्यश्रुतिसंयोगोपपादनप्रतिज्ञांतावकरोति। तत्रेति। कारकत्वेनकारकविशेषणत्वेनवे
 तिसर्वात्मनेत्यथार्थशकारकविशेषणनतावद्विधेयवसुपपादयति। तत्रैकज्ञातदिति। अनन्तिमतवसूचनायैकशब्दद्वया
 दिविशिष्टक्रियाविध्यानुपपत्त्याविधेयक्रियाविशेषणभूतद्वयादिविधिकल्पनावत्संख्याविशिष्टद्वयविशिष्टक्रियावि
 ध्यानुपपत्त्याक्रियाविशेषणद्वयविशेषणभूतसंख्याविधिकल्पनापिसुक्तेत्यर्थशब्दरूपेणवप्रकृतकर्मागत्वेनवयद्वयश
 सावपिसंमार्गावयिवेनाशब्दाद्विधेयवोपपत्तिरित्याशयशब्द। अथाकपालादिवाक्येचक्रियाविशेषणप्ररोजशविशेषणकपा
 लविशेषणभूतस्याष्टवादेरपिविधिवतीतेर्विशेषणस्यसुतरंविध्पपत्तिरितिस्वयितुमाहएवमिति। अर्थोक्षेपलत्पत्त्याच्चेनेका
 र्यविधिर्नगौरवशब्दस्यापादयतीत्यर्थान्तरस्यासेनाहपरस्यरेति। सुद्वयद्वयक्रियाविशेषणवेद्वयविशिष्टक्रियाविधिनाद्व
 यविशेषणानाहेमात्संख्यादेश्चक्रियाविशेषणत्वात्तद्विशिष्टद्वयक्रियाविशेषणव्यायोगाकारकविशेषणत्वेन
 विधेयत्वात्तद्वयकारकत्वेनैवयद्वयविधेयवसुपपादयितुमाहअथवेति। यद्यपिद्वयविशेषणपर्यंतविधिश्रुत्यो

रा.
१०

वयवकल्पनायोगमसिप्रेत्याद्यविरोधात्तावमाहसिनेति। विरोधे सत्येकवस्त्वकियांगवविना विधेयत्वायोगात् फ्र
 तुक्तस्य ग्रहं गच्छानुपपत्तेर्वाक्योपि क्रियावयोनवाध्यातइतिपरिहारंतरमाहयवेति फ्र तुक्त विशेषणविशेषताव
 सिधौ वापेक्ष्यतएव क्रियावयः फ्रत्येतिपरिहारंतरमाहयवेति। तादर्थ्यविषयफ्रत्यस्फपगमेवेकवस्तुक्रियावितग्रहावय
 निमित्तक्रियावयपक्षात्सर्वोक्तात्पकारांतरैकत्वावितग्रहस्य क्रियावयरूपेणाविरोधमाहयवेति ध्रुवरूपमात्रार्थत्वाप
 न्यानर्थक्यापतिरर्थात्तिमातः शब्दपरामृष्टा। संस्कार्यवनेकवस्तुक्रियावयास्फपगमेतस्यैकातिधानफ्रत्येकपदोक्ताद्रहात्वा
 क्तसंस्कार्यवधतीतेऽस्यतेजस्यैकवस्तुक्रियावयायोगात्तत्पुद्गेश्चवाक्यसमाख्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वावयवसर्वकः क्रियावयुणा
 वेननुक्रियावयास्फपगमेद्वितीयायाः कारकसामाख्यलक्षणार्थत्वापत्तेर्योग्यत्वादु लघुधानत्वावधारणे सति द्वयोर्विषयक
 षडुत्पद्योतनाय समानदेशोक्त्यालक्षणयैका कालतोक्ता एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति। कुत इति। विशिष्टेन फ्रतो योर्थो सावना
 विशिनष्टासौ ह वापद्यादिशिनष्टिनवकृतविशेषणावस्तुइति कुत्वासौ विशेषणपूर्वसावनां प्रविशतीत्युक्तेन उपपादनाय सा
 वनाया विधानाह वाकास्त्वमिद्वैच विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेषणोकात्स्वमिद्विरिति वक्तुं विधत्तया कर्मवृत्तयत्वा

विशिष्टो२

१०

ति

सावनोक्तायौगपद्यपक्षे सर्वे किं साहित्यलक्षणार्था सावनोपिविशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति नञ्ग्रहीत विशेषमित्या
 ह **गृह्णातीति** सातिथे कवा वितथ्य ग्रहश्च क्रियावयेतस्यापियहवद्विद्यव्याप्तात्तावक्रियावयायोगेनाश्रय इत्यापेक्षा
 यां पदश्रुत्य वगत्य हावयिवनियमादवद्यातसावनार्थस्यापि योक्षणाद्यो चरखलशुशलाथववतयहार्यतोपपादि
 तालवतीति प्रकृतोपयोगमाह **एवंवेति** **एका** सिधानश्रुत्या चैकवशकारकविशेषणत्वावगतेऽकारकवशवक्रिया
 वयिरूपवेनकारकद्वारक्रियाविशेषणत्वादेकपदश्रुत्यकयहविशेषणत्वावधरतिपरिहारं **अत्र** माहा **शवेति** नञ्
 सवप्रधानातिनामानीतिनामपदेषु प्रातिपदिकार्थप्राधान्यप्राधान्यस्मृतेऽकारकस्यापियहविशेषणत्वाकारकैकवयोऽसा
 म्येतमिथोव्यायोगान्नैकवशकारकविशेषणतायुक्त्या शङ्काह **तय** यार्थत्वावेति प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थसहजतस्योः
 प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्येपेक्षया प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधान
 मित्यर्थः प्रत्ययजनववसमुच्चयार्थश्चकारः **नञ्** प्राधान्येपिकारकस्याद्वयत्वे नैकवारयुगलाश्रयत्वायोगात्तद्विशेषं स
 र्योश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषेणैकस्मिन्पदेनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैव प्राधान्येव गते कारकवशक्रियावयिवेन प्रयोजनवत्त्वा

साधान्यप्रतीतिर्लिङ्गसंख्योऽह

रा.

२१

सवतीत्याशंकाहसर्वेति। कुंकुमस्योद्भासितस्यापिराजशेषवत्संख्यादेर्द्वयाधितस्यापिकारकं प्रत्यंगतानविरुद्धेत्या-
 शयः। अतःकारकद्वारैकव्यक्त्याव्याकृताविधेयतेत्युपसंहरतिनेति। विशिष्टविधानावाक्यलेदापत्तेर्युक्तमेकव-
 विधानमित्याह। विनि। पञ्चैकविवक्षाधिकरणन्यायेनैतदेवदृष्टयिउमाहवक्ष्यतिहीति। गोखलयेनैकवक्ष्याविधेयत्वात्
 पगमेदशापवित्रादेरप्यविधेयवक्ष्यादित्यर्थोतरन्यासेनाहयथैवेति। नरुद्देशपदेनयह्यक्त्यावशीकारायोगान्नक्त्यागा-
 भूतेनैकत्वेन विशेषनियमः संलक्षणीत्याशंकाहसर्वेषांवेति। एकक्रियाविशेषणवत्स्याद्योनियमहेउवाउद्देश्यस्यापिवाक्य-
 र्थभूतक्रियाविशेषणत्वाविरोधान्नियमोपपत्तिरित्याशयः। वाक्यभेदप्रसंगेनोद्देश्यविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशंक्यवृत्त्या
 वक्तुं तस्योद्देशोपादेयवक्ष्यशब्दस्यापाराविषयवादाक्यलेदाप्रसक्तिश्चनार्थव्ययापशुमाल्लेतेतिताद्यस्तदर्थयसूच-
 पक्षमुपसंहरति। तस्मादिति। नरुपादेयस्यलिंगविवक्षादृष्टान्तोक्तैकव्युक्तवाकोदाहरणस्योद्देश्यविशेषणमात्रावलक्षणा-
 र्थविवक्षीतेः संख्यामात्रविवक्षोपसंहाराननुक्तस्याशंकाहउपसृष्टेति। उद्देश्यविशेषणविवक्षायांवाक्यलेदापत्तिवत्त्वणस्याद्या-
 यस्याविवक्षासाधकश्चउत्पत्तिपियथोक्तपदानर्थक्यपरिहारायोलयवक्ष्योद्देश्यतेर्गतत्वेनविवक्षाशंकाधिक्यानेहोदाहर-

२१

रणवन्तथासुगकामस्योपादेयवशं कृत्वाधिक्याविचारेण विंगपर्यवसाना उपपत्तेर्वाक्येदापत्तिरुत्पत्त्याय उत्पत्तयेथ
 दाहरणतेति सूचनार्थं प्रायशः सुगकामपदस्योपादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थवशं का
 पितस्यैव सुगकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य वा उपपादेयत्वात् कर्तुरेव फलता गिवात्सामानाधिकरण्येनोपादेय
 र्थस्य रूपादेयार्थवानुपपत्तिरित्येवं कस्मान्न निरस्येत्ता शंकाह मा भूदिति यथा त्वधिकरण्येन रुक्मलया उत्पत्त्यवस्योद्देशा
 तर्गत्याशंकाह विद्वद्या त्विगमनेन पञ्चशरावेधकार्ये कर्तृविरा त्विगमनापि वेति विवेकाय षष्ठे निरसिद्यमाणा न्न निरस्यते
 तथा सुगकामपदस्योपादेयवशं का पुमानेव ज्योतिष्ठो मादावधिकारी सर्वोपि विवेकाय निरसिद्यमाणा न्न निरस्यत इत्य
 र्थश्च सर्वेषां लक्षणवादविशिष्टं हिलक्षणं ग्रहजात्या इत्यं लयि वेति का प्रत्ययेना विधेयत्वसिद्ध्यर्थोद्देश्यत्वं सूचनार्थं वंसा
 श्यद्योतयन्निष्ठां तमाश्रिते यत्कीरित्याहोद्देशेन विधिं विना संमार्गस्य तदुपपत्तिरिति ह शब्दश्च पाठवा विवेजात्या ग्रह
 ण संस्कृतसोमवा विवेवा दिशोक्तेन संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृता र्वसाधनीभूतानां ग्रहयत्कीनामुद्देश्यत्वात् तद्व्यव
 विध्यपोक्षितत्वाच्च ग्रहापारविषयत्वावगतेऽप्रकृता र्वसाधनत्वाच्च विध्यंतरविषयत्वाधीनत्वाच्च द्विषयश्च विधेयत्वा

पपत्रे

वेति ५

रा-
१२

वप

योगात्प्रहावधिवेनसंमार्गविधानेपियहशक्तफक्तश्रयहवशास्वसाधनाशलक्षणाद्यविनाविधेयवातल्लक्षित
स्यात्पूर्वसाधनांशस्यविधानंतरविषयवैनाविधेयवादविधेयस्यवविधेयद्वारवाउपपत्तेर्निर्धारणवैकल्यनिश्चिन्नेन
कारकतयाविध्ययोगादविवक्षेत्याशयः। यहद्योद्वेषवसिद्धौप्राधान्यंसंमार्गद्योगवमुपपादयन्लोकंयत्तद्वैहता
वदिति। लक्षणवैपिचरूपेणचकिलक्षणयाष्टवर्षब्राह्मणवेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देशांतयाब्राह्मण्यक्तैलक्षिताया
मुपपन्नयनावधिवेनविधेयवादष्टवर्षविशेषवत्तयहयत्केरपिसंमार्गविधिवेनविधेयवादेकवविशेषवोपपत्ते
विधेयवैधनर्हापूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनायेषष्टेत्तुकांएवंवसतिवैगुण्यपरिहारायापिसर्वसंमार्गव्याप्त्याह
तवेति। यहैकवृष्टपश्वेकवसाम्पूर्वपक्षोक्तमपिवैगुण्यपक्षनापत्तिवैध्यादेवायुक्तमित्याहयदिविति। धनानां
मन्त्रयोहिमाहित्यस्याविवक्षितत्वात्पतियहंसमार्गवृत्त्यवगतेस्रष्टाश्रयाद्व्याधीनत्वाद्वाश्रयेदोक्तिः। श्रयल
त्यवेनाहत्तेशाश्रानधीनत्वादेवदत्तयज्ञदत्तविष्कमिवालो ज्यतामिति वद्विन्नपदोपादानासंलवेप्रत्येकंवा
क्यसमाप्तेःकल्पनात्वावेनशाश्रयेदावपपत्तेरपरितोषात्त्वमतेनशाश्रयेक्यपरितोषात्त्वमतेनशाश्रयेक्य

योद्यानपेक्षैकयहसंमार्गीनुष्ठानश्च तथाविधज्ञानसेदाधीनत्वात्तद्देदमप्युपेत्यप्रतियहं संमार्गिकरणेयुष्ठान
 क्रियतेतद्विषयंज्ञानंवाधेतेत्याह तथापीति। ज्ञानस्याद्यैकास्करूपगमेउपतिग्रहं संमार्गविषयचंज्ञानस्य वाधेतेति
 विशेषणप्रधानार्थत्वेन दार्येय। ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानाधीनत्वात्ताननुष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशंका
 हाबाधितेविति। प्रतियहं संमार्गविषयज्ञानबाधालावेयोद्यो द्वितीयादिः संमार्गसंस्कृतो न क्रियतेतस्मिन्ग्रहवैयर्थ्या
 लक्षणप्रत्यवायापत्तेस्तत्परिहारार्थं बाधोभक्त्येव श्रुत्याशयः सामान्यावगमादिशेषानवबोधाच्चेति हेतुद्वयोक्तेश्च संयो
 गतो विशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मविहेतुद्वयोपलक्षणार्थं विस्मयन्मिहानुष्ठानसंहरति तस्मादिति। सर्वेषां
 यहाणां संमार्गचक्षुषतीतिरित्यर्थः। अविशिष्टं हिलक्षणमितिस्त्वावयवद्येकवविशिष्टग्रहवं संमार्गज्ञानाद्युक्तीनां
 लक्षणं सविष्टतीत्याशंकोत्तरत्वेन दार्यानां नविति शं कालांशं कृतस्याथेकवद्याविवक्षितत्वादुक्तमाशंका
 हनविति। विशेषणत्वेनैकवद्याविध्यपरिग्रहाख्यायामविवक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणात्कार्यं नैतदित्यादिसाध्यं
 तात्पर्यतस्मावद्वारख्यानुमारसत्वेति। विधिपरिग्रहोऽनुष्ठेयवोक्त्यालक्षितः एकवस्याप्राप्तवा द्विधानाहवोपिवा

रां.

१३

१३

वे५

कालेदापत्वाद्ये क्रियायां वातादर्थबोधार्थविनियोगानर्हत्वेन पुरुषार्थानुबन्धिवादिष्यपरिग्रहं वक्तुं विधान
 विनियोगोक्तिर्यातदर्हत्वेन हितैः अनुष्ठानकाले विधिप्रत्यक्षीनः पुरुषस्यादिवा त्रिकेन यमात्रबोधार्थविनियो
 गस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः **तदेवोपपादयति विहित इति यस्माद्व्यदेवताव्यायुमितोपियामोषास**
त्वेन विधानार्हत्वाद्भावनायां चकरणत्वेन विनियोगार्हत्वादिधिना गृह्यते श्रुतोपि च वायव्यश्चेतालंसादिः प्रासत्वेन दि
ध्यानर्हत्वात्सक्तदिहोमश्च सक्ताद्यर्थेन विनियोगानर्हत्वात्तादर्थेन विधिनाम गृह्यते तस्मात्तत्र विधिरप्यहेकार्ये
श्रुतैर्वैवाक्याद्यैर्विधिविनियोगार्हत्वेन अपेक्षणीये इत्यर्थः। तस्मात्सकृत्पश्यत्यस्य लिहितानां पदश्रुतिविनियुक्ता
नामपि चार्थानां मध्ये कोविधिविनियोगस्यां गृहीतः कोवानेति विंतायांतसिद्धौ कोविधिविनियोगार्हतया समर्पितः
कोवानेति विचार्यमित्याह तदिति पंचम्यर्थे तदित्यद्यं वाक्यभेदापत्तेरपरिग्रहश्च नार्थक्येनैकवाक्योक्तिः श्रुतैकव्याविधि
वियोगानर्हत्वाद् विशेषणत्वेन विधिविनियोगानर्हत्वं विचारणानयुक्त्या शंका यद्वा श्रितेनैकत्वेन संमागता वना कुर्यादि
त्यादिवचनव्यक्ताद्यथा रूपगमेन तस्यापि विधिविनियोगार्हत्वं प्रतिलानाकावचनव्यक्तिर्युक्तेति निर्णयार्थं विचारण

रञ्जुते ५

निम्बपार २

१३

सुक्तेत्युक्तं ननु हि तीयासंयोगेनैकवचनलोकदृष्ट्याविधिविनियोगानर्हश्चावगमाद्वचनव्यक्त्यथावशंकाननुक्तेत्या
शक्याहमीमांसाकाहीति। आयासासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेनलोकावगतशब्दशक्त्यनुसारिवचनव्यक्त्यवधारणा
र्थविचारणाकार्येत्याशयश्च ननु लोकावगतशब्दशक्त्यनुसारिसंमार्थीतिवर्तमानापदेशस्याविधायकत्वात्त्रिनिमित्तविधि
चिंतैव न युक्तेत्याशंक्याह वर्तमानेति। अप्राप्तार्थत्वेनास्यवर्तमानापदेशवायोगेन तत्सारूप्येपि पंचमलकारत्वावधारणा
न स्पष्टलोकप्रयोगाभावेपि लिङ्गैर्लेङिति लिङ्गैर्स्मृत्याविधौ साधुत्वाद्युक्तैर्यंचितेत्याशयश्च एवमपि तावन्मात्रविधा
यित्वेन स्मृत्युपपत्तेरलौकिकार्थान्तरविधायित्वायोगान्न युक्तेत्याशंक्याह केवलेति। एवं च सति तावन्नाविशेषणत्वेनाशंतिरस्य
विधेयत्वात्तस्यावविनियोगात्संमार्गग्रहतत्संख्यानं मध्ये किं तावन्नाविशेषणं किं वानेति विधिविनियोगार्हत्वसिद्धौ विचार्य मि
त्याह किं सेति। संमार्गश्च करणत्वेन ग्रहण्यचकर्मत्वेन विशेषणत्वाद्भिन्नार्थत्वेन समुच्चयावगते न्नियंचितानुक्तेत्याशंक्यासंमार्ग
स्यापि लोकप्रसिद्धेन धातुर्थस्य तावन्नाकार्मत्वरूपेण विशेषणत्वमंगीकृत्येयंचितेत्युक्तेतथाप्यद्वयकसंमार्गतावन्नानुष्ठा
नसंभवाशङ्केः समुच्चयोपरिहार्यइत्याशंकायेन केनचिद्व्युत्पादयेयवद्योपपन्नताशक्यशङ्केनोक्तादशापवित्रमपिकस्मान्न

रा.
१४

वेति३

चिन्तातश्चाशंकराह दशापवित्रेतिपदेशोवित्रमिति शब्दोयश्चकंवलदशायंश्याख्यार्थश्चमदशापवित्रशब्दोविवक्षित
वेननिश्चितवान्नायैःसहविचार्यतश्चुक्तेयहकर्मवपक्षेदशापवित्रश्चकरणवेननित्रविषयवात्समुच्चयोपपत्तेरविचार्यत्रेपि
संमार्गकर्मवपक्षेयहश्चकर्मवायोगेनकरणवापक्षेयहोवाकरणवेनलावनाविशेषणंदशापवित्रंविचारोद्युज्येतैवेत्याशंका
संमार्गश्चापिकर्मवपक्षेतश्चाकर्मकश्चाउष्ठानायोगाकर्मपेक्षायांतकर्मवेनशहावयोपपत्तेरशक्तकारणवकल्पनायोगादश
पवित्रश्चकरणवाद्याद्यातोक्त्यर्थसर्वेषुसंमार्गादिषुकर्मवेनविशेषणभूतेषुदशापवित्रशब्दश्चकरणवरूपार्थउल्लेखवात्सव
शापवित्रवाद्योशब्दश्चानविचार्यतेसंमार्गादीनांकरणवेनविशेषणरूपवचनश्चकिंचेदेव्यंननविचार्यतिअपिउविचार्यतिएव
त्युक्तं। महतदेकवसंमार्गाणांमध्येयहसंमार्गयोश्चावकिंयहएवलावनाविशिनष्टिसंमार्गएववेतिनियोगेनकिंशेषणदंकि
वायहोवासंमार्गवेतिविकल्पोयहश्चसंमार्गश्चेतिसमुच्चयोयहसंमार्गयोःसंबंधश्चसमश्चमुदायोवाश्चयहविशिष्टःसंम
र्गश्चसंमार्गविशिष्टोवायहश्चपक्षीनिरूपणाकार्येत्याहहादीनांवेति। लावनाविशेषणचिन्तायाविधेयवसिद्धरूपयो
गिन्तामाहविशिष्टत्रिति।समार्गेकवयोरपक्षीमतिदिशतिसंमार्गेति।यहैकवयोयतिदिशतिविचार्यति।तथा किंसंमा

र

१५

गणितवेत्यादिरूपाद्वितीयविशिनष्टिकचमेववेत्यादिनियोगविकल्पादिरूपाष्टपक्षीग्रहविशिष्टसंमार्गएवैकचमे
 ववेत्यादिरूपाद्वितीयाकिमेकचविशिष्टोयहएवसंमार्गएववेत्यादिरूपाद्वितीयाकिंयहविशिष्टमेकचमेवसंमार्गएववे
 त्यादिरूपाचतुर्थीकिमेकचविशिष्टसंमार्गएवयहएववेत्यादिरूपापंचमीकिंविशिष्टमेकचमेवसंमार्गयहएववेत्या
 दिरूपाषष्ठीतिपूर्वोक्तास्यसिद्धयोष्टपक्षीत्योद्याःषडष्टपक्षीविचार्याइत्याहतेति। नचनेकविधवचनव्यक्तिधृतिना
 सेनैकचष्टद्वितीयोक्तिनिमित्तविधानहर्षविषयलोकहृष्टिप्रतिधातादिधेयवशंकायामपियहवडदेश्यत्रसंगात्
 तुद्देश्यवाक्यसमाख्यावाक्येदापत्तेर्विधेयतानुक्तेत्याशंकोपादानानहर्षव्यापिविधनहर्षवद्विचारमतेरेणासिद्धे
 र्यथाविध्यहर्षनहर्षविवेकायसावनाविशेषणव्यविचार्यतथाग्रहतदेकचयोःसंहत्यप्रत्येकवासंमार्गव्ययइतिविवेकायो
 पादेयोद्देश्यवैयर्थ्यपिविचार्यइत्याहते। किमिति। ग्रहेकचसंबंधसमुदायादीनामुद्देश्योपादेयवचितायानिःप्रयोजनवैर्निका
 र्यवैपिग्रहयोद्देश्यवैतदेकपदोपादानात्संबंधादीनामपुद्देश्यवापत्तिः। किमुतसंख्यायाइतिसूचनायतेषामितिबहुवचनक
 स्मिन्पक्षेसंहत्यावयवकस्मिन्वाप्रत्येकमप्येतायामाहतेति। कियथाधातयोक्तेतरयोरुपादेयवस्त्विति। साहित्योपपादना

र्थकृत्तया कियकरणा कृतकृत्यत्वं सवत्सु सया चिताया एव च कात्स्न्यसिद्धिरित्युक्तेषु शाना वृत्त्यापि कार्यं सेत्स्यतीत्याशंक्य
 णा उरोधेन प्रधाना वृत्त्यायागसूचना र्थसिद्धिस्तु क्तं वशद्यो हेतौ। प्रत्येकं वाक्यसमास्य कृत्या प्रत्येकं मन्वयो दर्शितः। **इ**दं शेषो
 पादेयवयोरपि विवाशषणवत्तद्विवारमंतरेणा सिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं यद्वा द्देश्यसंमार्गप्रत्येकत्वं मेव वा यद्वा हेतुवैक्यं
 वा यद्वा हेतुवैक्यं वा यद्वा हेतुवैक्यं संवंधो यस्य स उदायो यैकत्वं विशिष्टो ग्रहो यद्वा हेतुविशिष्टमेकत्वं मिति। **इ**ति द्वाष्टपत्नी विव
 र्येत्ता **ह**तवापि विविति **उ**पादेयवैपीदृशे वाष्टपत्नी विव र्येत्ता **ह** कियं वेति एवं चानेकविधवचनव्याक्तिघटितसं सति द्वितीया
 संयोगेनैकवश्या विधानोपादानानहं विषयलो कदृष्टिप्रतिघाता द्विधेयोपादेयवशं कायुक्तेत्या **ह** एवमिति वाक्यसेदप
 रिहारायोपादेयतत्सुक्तं। **न** च कियविशेषणव्याविधा उमशक्तेय हे विध्ययोगात्संमार्गे ववाक्यसेदापत्तेः प्राधान्येन द्विती
 या विरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगात्त्रैकवश्यापादानं विधिर्वा संलवतीत्याशंका **ह** येन येनेति। तत्रैकसावत्पक्ष इत्यादिप्र
 र्वपक्षवार्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण यद्वा संमार्गे वैकवश्यापादानं विधिर्वा संलवतितंतं प्रकारं ननु संमार्ग इति लाघोप
 दय विशेषणस्यापि विध्यवत्सूचनादर्थैकत्वं संमार्ग उच्यते इत्यनेन च संमार्ग विशेषणवशं कनात्सर्वपक्ष्यापादयिष्यतीत्य

र्थः। यच्च द्वात्रिंशत्तु सारात्रिंशदोषावर्तनीयः। **१३** देशेऽपि चैकत्रस्य इत्यनिरपेक्षस्य क्रियाव्यायोगात्सत्येकं वाक्यसमाख्यानं
पक्षेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्रमात्राविधेयत्वात्पादकत्वाद्विधेयत्वाविरोधश्चाह्यथावेति। अतएकं वाक्यसमाख्यानं
पक्षिश्च शब्देन सूचिता **कथं** तर्हि सिद्धांतसिद्धिरित्याशंका **हयं** यामिति। **कथं** ह्यपि स्थित्यपेक्षायां सुपादय वंतावत्सं
ख्यायाद्वयमिति **आधान्या** दिति। प्रकृता सर्वसाधनत्वेन यथासंख्यं यद्दृष्टोद्देश्यतया संख्यानां कालत्वात्त्वातं चोपासंख्या
यानिः क्रियत्वा द्विधेयत्वायोगेनैकवोपादानस्य होपादानाधीनत्वावगमात्त्रैकवोपादानं शक्यमित्याशयः। **विधिर** यश्च क
श्चाह्य **हं** वेति। **हं** वैकवं विधीयेतसंमार्गेवेति विकल्प्यहेतावदाह निलक्षणवाक्यसेदापत्तेरशक्यतामुपपादयति
न तावदिति। **कथं** माहस्यापविरित्यपेक्षायां माह **कथं** मिति **विधायका** वृत्तिविना तावत्संबंधद्वयासिद्धिर्विहणोति **दध** दि
नि। **यह** शब्दाह न विना संबंधद्वयासिद्धिर्विहणोति। **संख्येति**। **सकृदुच्चारिता** स्यां कीणाति तद्विधायका स्यां इत्युपाव
यवत्तयह विधायका स्यां। **मपि** सकृदुच्चारिता स्यां संख्यासंमार्गाव्यवसिद्धिर्न विद्यतीत्याशंका **हयं** ह इति संख्यायहानि
ष्याद्यत्वेन संमार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकार्थवशीकाराशक्तेरेकाव्यमावेणाच्चारणपर्यवसानाद्वैषम्यमित्याशयः **१४**

रा०

१६

यमाह त्वेदेष्टेतेत्याशं क्वाह पुनरिति। अनाह त्वष्टुवपत्ययैकवविधाशक्तेः समार्गेष्टेकवविध्ययोगादविवक्षासिद्धे
 त्याशयेनाह सर्वेति। अथ गूतासिर्निष्कृष्टासिर्वचनव्यक्तिसिर्गहावृत्तिवेनसंमार्गावृत्तिवेनवाविधेयतयाविष्टस्यैकववि
 धात्रुमशक्यत्वावधारणात्रविधिनाग्रहणंसंभवतीत्यर्थः। तद्वद्वैहेतौ। ननुसर्वग्रहसंमार्गेष्टेकवाविधानेगुणभूतस्यापिसं
 मार्गस्यापिलाघवार्थं सर्वेषां ग्रहणानंतरं संहतानाहविरसिमर्शनादिवत्सकृदनुष्ठानापक्षेऽप्रत्येकमाह त्वर्थत्वेनैकववि
 धार्थवत्संसंभवात्तयहांतरसंमार्गनिरासानापादकत्वेनैकवविधानस्यनिरासोनर्थक्यत्वाशं क्वाह केनचित्ति। एकवेदि
 देशेसन्नानाहविषासर्वेषामनुलिघसाधारणेनसकृदतिमर्शनसंवादावृत्त्यालावेपियहणानंतरंविहितस्यसंमार्गस्यासर्व
 ग्रहणप्रतीक्षणो नविज्ञेयस्याशास्त्रीयवाग्युत्थमाणस्यचसोमस्याधोद्यवसेकनिरासायानुष्ठेयस्यसंमार्गस्यसर्वग्रहा
 नंतरमनुष्ठानेधोद्यवसेकनिरासाशक्तेर्नैकत्वप्रसंगादव्यपरिमाणेनवदशापविवेणसकृत्सर्वसंमार्गाशक्तेर्ग्राया
 देवाह त्वेः प्राप्तायाः प्रयोजनज्ञायोगाद्वाहंतरसंमार्गनिरासएवैकवप्रयोजनविधिमित्याशयः। ननुसंस्कार्यत्वाद्दृष्टतो
 ग्रहस्यप्राधायेपिवाक्यार्थत्वेनलावनायाः शब्दतः प्राधान्यात्तयहतदेकवादिविशिष्टसंमार्गलावनाविधिप्रसूतेना

१६

र्थेनविध्यांतरेणयहैकत्रविधिःसेत्स्यतीत्याशयेनाशंकते**तर्वेति**यहार्थेनविधिंविनायहस्यसंस्कार्यवासिद्धेर्वि
 शेषणविशेष्यवरूपगुणप्रधानबालोवनयासावनायाऽप्राधायेषुपकार्योपकारकबलक्षणगुणप्रधानलोवन
 यायहांगवेनविधानादंगवेपिचराजंगभूतद्याराजप्ररुषश्चसमासाथववद्वाकार्यवाविरोधाद्धृतोपिसंमार्गसाव
 नायासंगवधतीतेर्विध्यांतरविहितवाच्यहृष्टाप्रवृत्तप्रवर्तनस्यलावविधिविषयवायोगात्स्यत्तविध्यांतरप्राप्त्यैवसं
 मार्गसंस्कार्यवसंलवेविशिष्टविधिप्रसृतयहविषयार्थविधिकल्पनायोगात्तवाह्मणादेरिवोपनयनसंस्कार्यतयायहस्य
 संमार्गसंस्कार्यतयाविध्यनुपपत्तेर्यहाविधानाच्चतथैकवविध्यनुपपत्तेर्नगहतदेकवयोर्विधिःसेत्स्यतीत्याशयेनपरि
 हरति**यदीति**यास्यसर्वपक्षिणोयहवददेकस्यापिविवक्षेष्टासासेत्स्यतीतिसर्वद्यापीत्यपिशब्दाएकवर्णयोर्ज्यैरवनेत
 दस्तीत्यादितस्मान्नैतकिंचिदपिकर्तुंविवक्ष्यतइत्यंतमुत्तरलाघसमुदायतात्पर्यतोद्याख्यावयवशोद्याविरद्यासुत्रेन
 दितिसाष्टावयवश्रुतवादेकवचनविशेष्यतीतिरुक्तंकिंतन्वास्तीत्येवद्याख्याउमाह**तस्मादिति**तस्मादुपादीयमान
 पश्वादिवदेवेतिवार्तिकोक्तोद्देशविशेषणस्योपादेयविशेषणतुल्यतायतएवायुक्तेत्याह**अतश्च**तश्चतवमाच

व४

रा.
१९

स्पविधियहणारथविवक्षाहेतुवालावात्सोमारोदंघतेवरुंनिर्वणैकानांवीहीणामित्यादिसिरुपादेयविशेषेणैत्रे
 देशविशेषांतुल्यमित्यर्थः। **क**वंहीत्यादिशंका निरासोपपादनसाध्यं हंविशेष्यतिक्रियांवेति विकल्पनिरासार्थ
 विनद्याख्यातं विकल्पतावदाह **द्वय**श्चेति। संमार्गविशेषणवंशं किञ्चमाणधात्र्यथापिलावनाविशेषणवाङ्गुणानां
 चपरार्थत्वादसंबंधः समवास्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणान्नव्याद्वावृत्त्या नवद्वित्रभावनया विशेषणान्नवयो
 क्यर्थं न तु संमार्गश्चैकवाच्योक्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्तं। **त**थैकवंहीत्यादिन द्वये **क**वंनिरुद्धात्
 इति शक्यमाश्रयितुं मित्यंतद्व्याच्यपक्षनिरासायेत्याह **त**वेति। **अ**योग्यावृत्त्येकवं द्वयविशेषणमद्ययो
 ग्यावृत्त्यावेति विकल्पाद्यपक्षनिरासार्थं नैकवंहीत्यादिन क्रियेतेत्यंतसाध्यावयवंद्याख्यातमाह। **त**द्वा
 ति। **द्वि**तीयपक्षशंकार्थं तवेत्यादिसाध्यावयवंद्यावृत्ते **त**वेति। **त**त्त्वंकानिरासार्थं नैतदितिसाध्यावयवंद्यसि
 प्रायतोद्याख्यातमाह **नै**तदिति। सामान्यतः प्राप्तावस्थया विशेष्यतेऽपरिसंख्यार्थं वैधार्थं हानपरार्थकल्पन
 प्राप्तबाधात्मकदोषव्यापत्तेऽसामान्यप्राप्तिरप्राप्तावेति विशेष्यतेऽपरिसंख्योचित्यादसमाधेववाक्ये विधायक्यव

१९

सानेनैकवाक्यवेपदपौर्वापर्येपिपदार्थविधिपौर्वापर्यायोगाच्चाशुनश्चतेःपरिसंख्यायुक्तेतिश्रूयतइतिलाघा
 दन्तमानोक्त्यासूचितं।**क**स्मान्नेहविशेषश्चतेःसामान्यशसितस्यासावशंसंलवतीत्याशंक्याह**त**वेति।**वि**रोधादथेकस्मि
 न्वाक्येषाधिपरिसंख्येनयुक्तेत्याह**त**वात्तमेवेति।**ह**वेकपदस्यवात्सुतराविरोधस्त्याह**त**वेति।**श्लोकं**द्याचष्टेयातिपदि
 केनहीति।**अ**शक्यतामेवोपपादयति**अ**द्याहीति।अवापीत्यवयव**व**मपिवाक्येक्यात्यदैकेकोविशेषस्त्याशंक्याह**त**वैवही
 ति।यातिपदिकोक्तानामपिसर्वग्रहणंक्रियाव्यप्राप्तेःकारकविसक्त्यधीनत्वाच्चाणकोक्तिः।**य**त्पक्षश्रुतिप्राप्तपरिसंख्यायां
 चदोषत्रयपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायासंवेपपत्तिरित्याशंक्याह**किं**वेति।**अ**नुमानिकप्राप्त्या
 श्रयतामेवोपपादयति**निर्दोष**वेति।कल्पवेनानुमानिकस्याप्राप्तावस्थएवगर्ह्यसिधान्यामंवेपाठकमादाक्यान्वाशचा
 सिधानीविशिष्टदानविधानेसतिपरिसंख्यायानिर्दोषवेत्तस्यतेइत्युक्तेविधिवेनिवर्तकवार्यपरिसंख्यावायोगमाशंक्यफ
 लादेवाश्रीयतइत्युक्ते**या**तिपदिकाधीनामलासत्वाच्चप्रत्ययस्ययातिपदिकप्राप्तार्थपरिसंख्यावायंतायुक्तेत्याह**स**मानेति
 वाक्यपदैकयोःपरिसंख्यानुपपत्तिहेतुवदृष्टान्तयोक्तं।**न**नुतत्रमंत्रस्यवेत्यादिलाघान्मंत्रस्यादानावयालावेनलिंगप्राप्ता

ता२

रा-
२८

१४

उवादायोगादश्वातिधायाशनाद्व्यादानप्राप्तमंत्रविशेषणवाउपपत्तेर्विधीयमानमंत्रविशेषणवाद्द्रष्टातिधानी
निवर्तकत्वेन युक्तं एकवचनं विधीयमानं हविशेषणवात्तावात्तामयहविशेषणवेनवद्वितीयादियह निवर्तकत्वे दोषवया
पत्तेर्न युक्तानिवर्ततेति वैषम्यप्रतीतिर्यादृष्टमप्याभिप्रेत्यारथानयकेत्याशंकरयथाश्रुतं साधुपयासपूर्वदृष्टयिउपपन्न
मते **वि**तिमंजादानात्रयेपदनेनादत्तेतदश्वातिधानीमित्यश्वाभिधानीविशेषणसामर्थ्याद्द्रष्टातिधानीतोमंत्रनिवृत्तिसिद्धेः
स्वार्थहानपरार्थकल्पनालावेयुवादादतश्चासम्पादानमात्रं गच्छेत्तथापरिहारात्रेयं त्वनयक्तिरिष्टमंवाश्वातिधानात्रय
विधौवादानात्रयाउवादात्तावादप्राप्तवस्थौवमंत्रश्चाश्वातिधात्रयविधानात्तामबाधपरिहारोपपत्तेरनेनाश्वातिधा
नीमिति द्वितीयमेव त्वनयक्तिरित्यदृष्टिंतां यद्वादाने प्राप्तवादिति मंजादानात्रयवचनयक्तिनिरासे कारणमुक्तमित्यर्थः **अथ**
पूर्वमिष्टानिष्टवचनयक्तिपददर्शनमृतावदयुक्तवमुपपादयति **कृत** इति **आ**ददातिपरस्य विधायकस्याख्यातार्थानपेक्षमंजा
श्वातिधात्रयपर्यवसानायोगसूत्रेनायाश्वातिधात्रयमिति सप्तमी **कारणोक्त** युक्तवमुपपादयति **आ**दानेवेति **न** च उच्ये
स्मृत्यर्थवान्मंत्रकारकस्यावक्रियाद्वारा उच्येत्वादानेपाकं वधाभिः पश्चादशनायामिताशंकाहमवेति। क्रियायाश्च

२८

एकमिकाया अनुरोधेयवा क्रिया कारकसंयोगस्यैवानुष्ठेयवावगतेन द्वाराद्वयोरपिरशनादानारण्योः कर्मक्रिययो
 युगपन्मन्त्रकाशपञ्चपत्ययान्नाश्वरशनां प्रतिविप्रकर्ष इत्यर्थः। **प्रत्युत** ब्राह्मणवाक्ये एवेमामगृभ्णवशनामृतस्येत्यश्वसिधा
 नीमादत्तस्यस्मिन्मन्त्रस्या ददाति धावर्थाव्यये सन्निकर्षे श्वा। सिधानीनामाव्यये विप्रकर्ष इति विवेकादा न रशने प्रतिस्
 ने प्रति सन्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलस्यत इत्याह **सुतरामिति** वाक्ये तावद्विशेषं विवृणोति **पदेति** क्रियानिरूपेत्तकारकाव्या
 यतीतेर्नामाव्ययः पदव्यापेत्तवादिशक्यो धावर्थाव्ययस्त्वश्वसिधानीपदानर्थक्यसंगतत्वं द्रव्यविध्यपथवसाने पिष्टरूपेण
 तावत्पथव्यपतीत्याशयः **विधायक** प्रत्यये विवृणोति। **प्रत्ययश्चेति** मन्त्रेपि विपरीतविशेषमाह **मन्त्रो** पीति। ह्यहोर्लुङ्दसीति।
 लोकाप्रयुक्तं ह्रदो विषयसकारयुक्ततया वगश्वावकत्वेन प्रकृतिसागेनोक्तवाद्ब्रह्मणस्पनशीघ्रशतीतिरित्यर्थः **ननु** सामा
 न्यवाचिनेनाश्वरशनाप्रतीतिः शीघ्रं सवतीत्याशङ्क्याह **न** वेति। अथर्वसाधनीभूते विशेष एवमवविनियोगेन सामान्यविनि
 योगसर्वकत्वात्तावान्न विप्रकर्ष इति श्लोकव्याशयाशयः। **न** वादानाव्यये लिङ्गप्रश्वरशनामावादानाव्ययावदेनाश्वसि
 धानीविशेषविधापत्तैवेदोषथापरिहार्यवसंगान्मन्त्राश्वसिधानाव्ययवदुक्त इत्याशङ्क्याह **तस्मादिति** यस्मादुक्तयवा

विना

नायोगान्नवाकार्यो निवर्तने तु क्ते कथं पृथक् एव निवर्तते इति नियमश्चाशङ्क्या प्रवृत्तश्च सतो पृथक् एव निवर्तना कार्या
निवृत्तिसिद्धेर्निवर्तनानर्थक्यप्रसंगादितुक्त्वा **लिङ्गाद्गर्हस्य** सिद्धायां मंत्रशास्त्रेः पृथक् एव निवर्ततामित्याशङ्क्या सर्वोक्ताशामा
वस्थमंत्रविधिसमारणेन निरूप्यति न वेति **एवं** वलिङ्गाद्भूतिकल्पनात्फगमेपिकल्पमानैव पुनश्च कृतिः शान्नप्रत्यक्षेत्याहारा
द्येति। **परमार्थतत्त्व** पश्चादपि कृत्यननुमानाद्गर्हसरसनायां मंत्रशास्त्रिकदाविदुषीत्याह **अ**श्वेति। **शीघ्रापह** तेथे मंत्रान
र्थक्यं लोकप्रसिद्धा च दृश्यते **सोयमिति** ननु लैंगिककृत्यनुमानप्रतिबंधवानंतर्थात्तत्त्वकृतेः फलस्यान्नतद्वावहिताग
र्हसरशनातो मंत्रनिवर्तने त्याशङ्क्यालोचनात्सर्वगर्हसरशनातो मंत्रनिवर्तनायाः फलतां श्लोकपंचकेनोपपादयितुमाह। **प्रयोज**
नं विधिप्रयोजनं यदा लोच्यते तदा यद्यश्चरशनामात्रे मंत्रशास्त्रिमात्रमानिकी कृतिः प्रत्यक्षकृतिवक्तुर्यात्तत्त्वसत्यतिबंधोपेय
त्त्वकृत्यानर्थक्यपरिहारादशनाद्वये मंत्रशास्त्रिप्रतिबंधकश्च फलवावगतेर्थावहिताया अपि गर्हसरशनातो मंत्रनिवर्तनाया
एव परिशेषात्फलवसेत्यतीत्यक्ते कीदृगालोच्यत इत्यपेक्षायां सवत्येति सार्द्धश्लोकेन लैंगिककृतिनिरोधमश्च प्रयोजनवासं
सवेति हिते लैंगिककृतिनिरोधस्याशङ्क्या तस्योजनवासंसवोति हित इति भांति निवृत्त्यै सत्यमित्यनेन प्रयोजनवासंसवे

रा.
२०

हेतुरुक्तक्षकिमर्थव्यारविहितस्वयेतिप्रश्नोत्तरवेनैवमर्थपत्तत्वाश्रुतिस्वरितेत्युक्तं। एतदेवसाईश्लोकेनविष्टणोति। केव
लेति। प्रत्यक्षत्वेवानुमानिक्याकेवलायामश्वासिधाद्यामंत्रविधिर्मसिधेदितिक्रवायस्मात्प्रत्यक्षत्वाश्रुतिराप्रायतेतस्माद
पौनरुक्त्यात्प्रत्यक्षत्वाश्रुतिर्यवतीगर्हसरशानातोमंत्रनिष्ठत्वार्थवाचेति। वकारार्थः। वकारार्थोपपादनार्थस्त्वोक्तं। अतएव ननुमानं
स्मारयति। तस्यामिति। फलतःपरिसंख्यायांवचैदोषं नास्तीति। यतिरेकमुखेनतावदाह। यदीति। अथयमुखेनतावदाह। यदा
विति। दाद्यायायमेवपरिसंख्यासूत्रार्थोस्मात्सिद्धाश्रुतत्वात्। हृदिमिति। यथाश्रुतत्वात्। हृदयपुसंहरति। ततश्चेति। इत्य
श्वासिधानीमिति। वचनचक्रांतरंयदिहवाकोसाथक्रुतावपरिसंख्यासूत्रेवोक्तं। यथाश्रुतत्वात्। दारो नकार्यः। किंवादानसावना
नरकालीनोयोरुणैकहायनीवमंत्राश्वासिधाद्योऽपरस्परनियमादुक्तयेथलस्यवचनचक्रांतरोक्तिरादानमावावयनिरा
सायश्चेत्यादत्तइतिवचनचक्रिनिरासइत्येवंपरिसंख्यासूत्रसाधवदिहलाघंनेयां। प्राप्तिश्चसंलावनामावाशिषायेति
सूचनार्थोतीवशब्दः। इहपुनरिति। वैषम्योक्त्यर्थसाधमश्वासिधाद्यामंत्रविशेषणवालावेवैषम्यासामजयादयुक्तमाशंक्य
विधेयवायोगोक्त्यर्थवा। द्विधेयविशेषणन्निरासश्चविधेययाश्वासिधाद्याएकवच्यवैषम्याशुक्तं। लवतीत्येवंसमाधाउमाहन

तत्र

२०

वेति। यदस्याविधेयत्वात् द्विशेषणे विधिद्यापारयोगोक्तयेत्याह्वरणापिशहस्याविधेयार्थेनानस्यार्हितवश्चनार्थपरनि
 पातः। यथेति दृष्टान्तसाधनान्यथोक्त्यावष्टे। यथेति उपघातकारिश्वादिनिराकरणपरवादाक्यश्चवादीनां निवायत्वेन
 विधेयत्वात् कुतो नोपघातकारि विशेषणतेत्याशंकां प्रश्नपूर्वकं निरुद्धति कुतश्चि। श्वादीनामनुपयोगिना निवारणां संस्का
 र्यवसूचनायरह्यत्वेति। अत्राद्योपघातप्रतिबंधार्थत्वात्वादिनिवारणायाः काकादिसत्त्वाणोपघातश्च उत्पत्त्यात्वात्वापिवा
 रणावसीयतज्याशयः। व्यवहारेणोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं ब्रह्मोक्तं परति तथावाहेति। संख्यामात्राविवक्षायां विदु
 दाहरणं न युक्तमित्याशं कतेन चिति। एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति कुतश्चि। कुतहीदमुदाहरणं युक्तमित्याशं कतेन चिति।
 मसेधिति। चमसं समागच्छि पूर्वपक्षेनास्थापितत्वात्तत्रोदाहरणानुपपत्तिमाशंक्यस्यायिनि सिद्धांतेपीदमुदाहरणं युक्तमित्याह
 तेति केत्यपेक्षायामाह प्रत्यक्षकरण इति। संख्यामात्राविवक्षायां। तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षायामाहेति। एतदेव विवृणो
 ति। एषलैरिति। नवावेतिसाधेन विधायकोऽस्मीत्याशंकार्थन चितिसाधं संसृजिपरश्चसंमार्गाव्यविधायिवेनयहैकवाच्य
 लावादपियहैकवाच्यविधिर्न संलवतीत्युक्तेसंमार्गीति शब्दोयहैकवाच्यविधायकोऽयं विधायिवायागादयुक्तमाश

श.

११

यह

कैकवावित्तयहसंमार्गव्यप्रीतेरव्यवयविधायकवेनयावधेनविति। नहीत्यादितयाद्वितीयस्यापीत्यंतंलाघंता
त्पर्यतोयावधेनेतिनानहीत्येतावन्निरासप्रतिज्ञानार्थवेनद्विवापदश्रुत्याग्रहोद्देशेनसंमार्गविधायगतेःश्रुतिविरोधाद्वाके
नयहैकवाव्यविधिर्नसंभवतीतिहेत्वर्थवेनैतदित्यादिश्रुतीत्यनेनचाराद्यातांअविरोधशंकानिरासार्थंश्रुत्यसंलवेवेतिसाध्य
वयवंचाराद्यातुंनहीत्सुक्तं। अतइत्यादिसाध्यशेषसवेत्यनेनचाराद्यातुंनसंमार्गैतिशंकासाध्यसूचितांविशेषणविशेषणस्यापि
विधेयत्वोपपत्तिंरूषयितुमविधीयमानविशेषणतोक्तेतिस्वरुनार्थसाध्यत्वाख्यानमध्येतवैकस्यावत्यतइत्यादिरूपपक्षवार्तिको
क्तांविशेषणस्यापेकवच्यविधेयत्वोपपत्तिंरूषयितुमउल्लेखतेयविति। सुद्धोयहः क्रियाविशेषणमेकवविशिष्टेवेतिविकल्पा
द्यकल्पेतावद्ग्रहविशेषणस्यक्रियानंतगतेर्विधेयतानयुक्तेत्याह। इतिविशेषणविशेषणस्यक्रियानंतगतौविशिष्टस्यक्रि
यांतगत्ययोगात्संख्यायाः क्रियाविशेषणत्वात्तावेष्टुद्धेनैवयहेणक्रियायाविशिष्टत्वापत्तेर्विशिष्टेनविशिष्टवायोगादेकववि
शिष्टग्रहविशिष्टसंमार्गविधाययानुपपत्तेरपिच्यंतरेणैकवविधानमितिउक्तंतदयुक्तमित्याशयः। नवेकवविशिष्टस्यापि ११
यहस्यक्रियाविशेषणवेदयविशेषणयावद्विधिप्रत्ययोनगच्छतीत्येवमेकवविधेर्निराकर्तुंशक्यवात्पूर्वपक्षयुक्तशुद्धग्रहविशेषणवप

त्वेद्वर्णोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्यविशिष्टश्च यदस्य क्रियाविशेषणवृत्तेः यद्विशेषणस्यैकवस्यविधेयवन्निरासाशक्तिमा
 ह। **यदीति**। न केवलं विशिष्टश्च यदस्य विधेयश्चानुपपन्नौ क्वं पूर्वपक्षे विधेयं किं नु क्रियाया विशिष्टेन यहेण विशेष्यवान्यथा
 उपपत्त्यापीत्येवमित्यनेनोक्तं। लावनापि विशेषणतैव तर्हि निराकार्येत्याशंक्याथैकवंसंमार्गश्च तेऽन्यादिसाध्याख्या
 वेनायं निराकरिष्यामइत्युक्तं। **श्लोकोक्तश्च** इवणश्चाथैवत्वमुपपाद्य श्लोकं यावदेतदिति **विशिष्टविशिष्टवन्निरासश्च** यत्क
 तोपयोगमाह। **तवेति**। संख्यापियहमात्रेण संबद्धेत्येतदुपपादयति **नहीति**। लावनान्वितश्च विधिशक्तेरिति हेतुश्च नार्थसा
 वनान्वितवतश्चेन्नानाक्तं। **लावनापि** यहमात्रेणेत्येतदुपपादयति **नवेति**। यदस्यैकवद्वित्तैव श्रुतवाक्यं तथाभूतस्या
 ग्रहणमित्याशंक्यग्रहश्चरूपेण विशेषणभूतेन च वहितवात्संख्यायां लावनावयिवेन नालोचयतीत्युक्तं। **ननु** यदस्य लाव
 नाविशेषणवे सति उत्पत्तत्वादि विशेषणानभूतैकवात्संख्यकत्वात्संख्यकत्वं ननु यदस्य प्राधान्यादिशेष्यत्वावगतेर्लावन
 येवैकत्वेनाथ विरुद्धविशेषणमित्याशंक्या **हनापीति**। एकस्यैव ग्रहविशेषणवे लावनाविशेषणवस्यापरिहार्यत्वापत्तेस्तथा
 योपरिष्ठात्रिराकरिष्यामाणवाद्भावनापतिविशेषभूतश्च यदस्यैकवद्विशेषणमित्येकवद्विशेषणमिति च वहितानुषंगे

रा.

१२

लयोत्पत्तिः। कथं ग्रहविशेषणवेत्तावना विशेषणत्रापत्तिरित्याशंक्याह नहीति। भावमानवितमेकवैविध्यमुपशक्यवान्यहं
 विशेषणशक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रश्नेषणद्याख्येयं। विशेषणस्य विधेयत्वनिरासमुपसंहरति तस्मादिति। अयं वेति साध्या
 ख्याउत्पत्तिरहं वितमविधीयमानविशेषणत्रोक्त्यातिशयाक्यत्वेदागच्छतावदोषमाह तथासतीति। क्रियासाधनत्वेन विधीयमान
 मृद्वद्यद्यनिविशेषणद्याशकोपादानत्वेन साधनत्वायोगाद्विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वेन विधीयमानस्य विशेषण
 वेसत्येकवैविध्यसावनाविधिनाकांक्षितवाद्यज्येतात्वेपः अनुवाद्यस्युपयथाशक्त्यात्यन्तत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षाणां सावनावि
 धिनाइत्यविशेषणत्वेपानुपपत्तेरविधीयमानइत्यविशेषणविधौवाक्यत्वेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्याशयोनेन
 द्याख्यातः। विधीयमानस्यसंमार्गस्यानुमानग्रहविशेषणकत्वाद्योगाद्बुद्धयग्रहस्यैकवैविध्यावपि सर्वग्रहसंमार्गापरिहा
 र्यइत्येवमर्थवैनायवेति साध्यावष्टेयस्यप्येत्यापि विविधैः सिद्धसंबन्धोद्दिष्टाशक्तौतिलक्षयितुमित्यत्रत्यसोक्तोपपत्तिरना
 गतावेत्तणद्यायेनविशेषणहिंसिद्धतवतिनचविधीयमानावस्थः। अयः प्रसिद्धइत्यरुणाधिकं वार्तिकेनेकेति सूचनार्थं
 नहीत्युक्तं। इत्यविशेषणत्रपक्षे विधियहणनिरासमुपसंहरति तस्मादिति। इत्यविशेषणश्रुतद्यतावदित्यत्रयः। क्रियाविशेषण

प्यो३

१२

वेनेकवद्यविधियहणाशंकार्थमथेति साध्यावष्टे **अथेति** साधनां प्रतिपाद्येन गुणवेनैकवविधिरिति विकल्पोऽ
 यथा संलक्ष्यप्रतिज्ञार्थतत्रापीति साध्यावष्टे **तथापीति** **आद्य** कल्पासंलक्ष्ये पपादनार्थनतावदिति साध्यावष्टे **नवेति**
पञ्चेक वसाधनवद्वहैकवद्यसंस्कार्यवद्वहाराविद्यतीत्याशंकार्थनवेत्यादिसाध्यावष्टे **नवेति** एकवद्य
 दद्यादद्यवाइद्याधिते संस्कारे कृते नैकवसंस्कारश्कृतो सवतीत्यनेनोपकरोतीत्यंतसाध्यावष्टे **नवेति** एकवद्य
 धाने कृतसंस्कारस्य तदाश्रितवृत्त्यपकारिवद्वहैकतस्य तदाश्रितैकत्वोपकारिवत्सविद्यतीत्याशंकार्थनवेति
 दित्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे
 रीकृत्ययहस्यैवविधीयेत ततश्च पुनश्च **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे
 नेत्युक्ता एकवसंस्कारविधानेष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे
 यहविशेषणवायोगाद्वितीयादिनिवर्तकानुपपत्तेर्नैकवविधितो नुष्ठानाथवावसिदित्याशयः **पञ्चेक** वद्यवष्टे **नवेति** एकवद्यवष्टे
 मणवेनविधानात्साधनानां नैकक्रियावशीकारनिमित्तान्योच्यविशेषणविशेष्यद्वोपपत्तेर्वैक्यवक्तुं पञ्चेकवद्वहैकवद्यवष्टे

न्या

येण सह विशेषण विशेष्यरूपांसा बोक्तव्यं नैना यत्रोक्तिर्यायेया। द्वितीयकल्पेष्टोपस्थासर्वकर्मसंलवोपपादनार्थ
 मयेत्यादिसाध्यं व्यावर्हे। एवमिति। यद्यपीति साध्यं शंकोत्तरवेनावतारणसर्वं व्यावर्हे कथमिति। कथांगैकहायनी इष्ट परि
 छेदद्वागुरुण्युणेपिकथांगमिष्टतेयहद्युनिष्फलसंमार्गं घृत्यंगवायोगात्रतत्परिच्छेदद्वारैकवद्यसंमार्गागतायुक्ते
 स्पर्शयदीति साध्यावयवं व्यावर्हे अंगमिति। न द्वित्याशंकासाध्यं व्यावर्हे न द्विति। यहद्यहोमनिर्द्वयार्थं सात्संमार्गनिवत्त
 कथायोगमाशंक्यासंगिकोक्तिः॥ कथांगभूतेन गुणेन परिच्छेद्यवद्यकियांगभूतव्यधर्मवदर्शनाद्ग्रहणानंगत्वेन परिच्छे
 द्यव्यायोगमाशंक्यानंगमपिसाधनत्वेनोपकारियहद्यं विशिषदेकत्वं संमार्गद्योपकारिद्यतीति परिहाराद्यंतचेति साध्या
 वयवं व्यावर्हे। प्रधानेति। एत उपपादनार्थं दृष्टं तद्वयोक्तेः नावमिकसूचयितुमाह नहीति। न शेषमेवाश्रितशेष उपकरोतीति
 नियमः किं उपकारिमावाश्रित इत्यर्थः। एणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वात्वेनांगपरिच्छेदद्वारैवांगवावसायानंगाश्रितं
 गतायुक्तेत्याशंक्याह शेषं च द्विति। साक्षादेवांगवैकृत्यावगतेपश्चान्तिद्वारा कल्याणायथासंभवमेव द्वारकल्पनो वि
 तेत्याशयः॥ अवेत्यादिनैतकिंचिदपिकर्तुं विवक्ष्यत इत्यंतं परिहारसाध्यं संक्षेपतो व्यावर्हे सिद्धं तेति। न इमं इति साध्यावयव

द्याख्यार्थवस्तुलोकनयायहृष्टाधात्रक्रियांगुणपरिच्छेदवरूपानेकार्थवोपपत्तिरुक्ता किंतु हीत्यादिनचै
 तदेवमित्यतावद्यवधारणार्थविधिशब्दाशक्तक्रियासंबंधद्वयविधौवाक्यरेदापत्तेर्द्वयोणसंमार्गेणचैकवचनद्व्यासंब
 धस्तुपसंहारार्थतस्मादित्यवयवयहृष्टैकवाच्यएवत्याज्योनसंमार्गाच्चयइत्यनिश्चयादयुक्तमाशंक्यहैकवाच्यएव
 रपदावैर्नचवहितत्वात्संमार्गचप्रतिगुणत्वात्त्याज्यवोपपादनायोलयवच्चहविश्वहेनचवहितत्वाद्विशेषणवेनगुणत्वा
 त्त्याज्यवोक्तार्थमार्त्तधिकरणसाध्यं दृष्टं तवेनपरितं **एकवच्य** क्रियाविशेषणवपत्तेविवक्षानिराससाध्यमात्रेणुमारसते **नवि**
ति। कस्मिन्कारेयमात्रेपश्यात्वेपविषयप्रश्नर्वविहणेति **कथमिति।** प्राधायेनक्रियाचयपत्तेतावदप्रवृत्तेनाशक्यसंस्क
 रवंशतिपदिकार्थस्यापीष्टप्राधात्रविधातकारिवादद्वयमिह **यत्तावदिति** जातेऽसाक्षात्संस्काराशकः प्रतिमाद्वाराविष्कृ
 जावद्वाकिं हारासंस्कारास्फपगमेनपरिहारः संस्थायामपिबुल्यइत्याह **यापीति।** जातेर्नौसमवायाद्वाकौकृतस्यसंस्वा
 रस्यजातावनौपचारिकतापिसंस्थायांनुल्येत्याह **अथेति।** संस्कारस्याप्रवसाधननिवेशेद्वाइत्यर्थेववाप्रवसाधनत्वाद्दृश
 हेनलक्षणयाइत्यर्थेवसंस्कारविधमपगमेनापिपरिहारः संस्कारायाइत्यापादानांतरकालमद्यापारात्वाकृद्यापता

श.
२४

याश्चोपयोत्तमानसंस्कारानपेक्षत्वात्संस्कारानस्यतोपपुक्तसंस्कारत्वात्तावादेकवचनस्यापिद्वयलक्षणत्वापत्तेः संख्या
यामपिबुल्यइत्याह तथेति। जातेर्दद्याद्यतिरेकान्नृत्तवमाश्रित्यसाक्षात्संस्कारात्पगमेनापिपरिहारः संख्यायाबुल्यइत्याह।
येति यदपिनवेतिताघेणद्वयादयत्वात्संख्यायाद्वयद्वारासंस्कार्यत्वंनसंसवतीतिदूषणमुक्तंतदापीष्टविधातकारिवाददूष
णमित्याहयदर्थेति। जातेःसंस्कार्यत्वात्नसुपगमात्रेष्टविधातापन्निरित्याशंक्यलक्षणात्तयादेकवचनस्यद्वयलक्षणाद्यत्वात्
नपगमेनैकवच्यसंस्कार्यत्वंपक्षेप्रातिपदिकस्यापिद्वयलक्षणाद्यत्वायोगमापाद्यबुल्यवोक्तिरितिवत्पक्षोक्त्याश्रितं। कृत्ये
वयहप्रातिपदिकश्रुत्यत्किवाविज्ञानमत्यक्षेजातेःसंस्कार्यत्वापन्निरित्याशंक्याकृत्यधिकरणविरोधेननिरुद्धाति। अथेति। वि
शिष्टाकारलक्षणापाधिवशाद्भिन्नामुयहयक्रियेकशब्दप्रयोगोपपत्तेर्ग्रहवजातिरस्मीत्याशंक्याहनत्वेति। श्रुत्यत्कारवै
लक्षणात्ताकारोपाधिकश्रुत्यत्किवावितायुक्तं तर्थाः। आकारस्यापिसंस्थानावयवसन्निवेशापरपण्यायस्यपरिमाणविशेष
त्मकतयागणनेनास्तत्त्वाजातिउल्लेखापत्तेर्नाकारवाचिविशंकोविताप्रत्येकंश्रुत्यमाणान्तद्वदेवसंस्कारेसतीतिवच्यमा
णवार्त्तिकालोचनयायहशब्दश्रुत्यत्कर्मश्रुत्यत्वाद्यत्थमाणसोमवाचिवावसायादेवताविनद्वयवाच्येद्वयवादिशब्दसामा

नाधिकरण्यादपिसोमवाचिवद्येवशाश्चवाद्द्रहादिसोमपात्रवाचिवशंका निराससामर्थ्यदर्शनायेदं वार्तिकं यदपिके
 नवित्यकारेण नोपकरोतीति विशेषेणैकवार्थमपि ग्रहणं समागच्छकायवाच्यं समागच्छविधिनेव सिद्धेरेकवैसंमार्गवि
 ध्यानर्थकं सवितंतदद्युत्सावणं सर्वपरिहरतियविति। संस्कार्यत्रैकं चैव सतं वसंस्कार्यत्रेण ग्रहविशेषणत्वावसाय
 दर्श्याद्वितीयादियहनिवृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कारार्थत्वात्प्रयोजनवानेकवसंस्कारविधिरित्याशयः। शोकं व्यावष्टेय
 मेवेति। एतद्व्ययोजनोक्त्यासेदोक्तिः प्रयोजनसेदार्थत्वेन ग्राह्यता। एव प्रतिज्ञायास्त्वर्थैकवसंमार्गं प्रतिगुणभूतमि
 तिसाध्यकृतायाः प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन साध्यकृतेवोपकार्याश्रिततयोपपादितत्वादयुक्तद्वयमिति व्याहृत्येति। कियो
 पकार्याश्रितेनेवांगेन क्रियाया उपकर्तव्यमित्यस्यापिनियमस्याप्रमाणकत्वाश्रितव नियमश्चुतराप्रमाणक इत्या
 हमंदेति। एतदेव प्रश्नसर्वमुपपादयति कुत इति। किमर्थसंबंधपेक्षाश्रितवेद्यताशंकासंबद्धैः संबद्धानां क्रियासंबंधा
 योगादित्यसंबद्धैः संबद्धा क्रियया च संबद्धायत इत्यद्याह तपदवयेणा संबद्धैरित्यनेन परिहृतं। शोकं व्यावष्टेयसंबद्धे
 धिति। संबन्धिनो गुणता उपकार्याश्रितत्वापेक्षणीयेत्याशंकाह नविति। प्रधानस्याप्युपकारितातावद्वाच्यकृतेवो

रा.
२५

क्तास्त्वपगम्यापि चतुष्पकारितामुपकार्याश्रिते नैवोपकर्तव्यमिति नियमात्तावात्संबन्धिगतयोः शेषशेषिवयोर्युगस्थ
क्रियोपकारित्वापादकानां पादकविविशेषात्तावोक्तिः **शत**नुसाधनमिति संख्ययोपादानुमशक्यत्वादनुपातश्च साध
नत्रायोगात्परिच्छेदकसंख्यापेक्षवेन संख्यात्रयोयुक्तः प्रधानस्य त्रयात्तस्यैव संस्कारावयेनोपादानार्थसंख्यानपेक्षत्वा
न्न संख्यात्रयोयुक्त इत्याशं क्यह **यथा**वेति होमायोपातस्यापि ग्रहस्य संस्कारा यकि संख्येयापादेयतेत्यपेक्षोपपत्तेः
प्रधानस्यापि संख्यात्रयोयुक्त इत्याशयः **शत**नुयावउपात्ततत्सर्वसंमार्ष्टव्यमिति नियमात्तावेन संमार्गावयेन वगतसंख्यत्वा
द्ग्रहस्य संख्यापेक्षणेपि संमार्गस्य प्रकृता पूर्वसाधनी भूतग्रहविषयतया ज्ञातवै नानवगतसंख्येयिग्रहेऽनुष्ठानं शक्यत्वात्संख्या
याः क्रियोपकारित्वा उपपत्तेः क्रियांगत्वं न संभवतीत्याशं क्यह **यथा**वेति क्रिया अनुष्ठानानौपयिकत्वेपि संस्कार्यपरिच्छे
दद्वारा क्रियात्रयात्तदंगत्वं संभवः प्रधानापेक्षायाः क्रियासंबन्धकारणोक्त्या सूचितः **शत**नुपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः
साक्षात्क्रिया उपकारिता क्रियांगत्वं संभवतीत्युपक्तवस्तुतस्तु प्रधानमुपकर्तव्यत्वासंख्यया प्रधानोपकारिण्याः क्रियायाः साहा
य्यकरणात्साक्षादपि संख्यायाः क्रियांगतावत्तुं शक्येत्याह **यथा**वेति शोकं व्याचष्टे क्रिया हीति **फल**संबन्धात्त्वामियुक्तं प्र
धानस्येत्य

२५

वचयजमानसंस्काराणां प्रधानाश्रितानामपि क्रियांगवच्चवत्त्वमाणवाद्ब्रह्मसंख्यायामपि च तन्नायसाश्चात्यधा
नाश्रितायाः क्रियांगतानविरुद्धेत्याह यजमानेति। यापिवक्त्रशक्त्यालोचनया प्रधानाश्रितस्याथेकवच्चक्रियांगवत्सं
वेपिसंबन्धद्वयविधौ वाक्यभेदापत्तेरेकवच्चविधेयता बोध्यत इत्यादिसाधेणोक्तासापञ्चेकवच्चस्याप्यविधेयत्वापादकत्वे
नेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह एवमिति। अविशिष्टतामुपपादयति। तत्रापि हीति। ननु पशोरपामवेन विधेयत्वात्तद्वारा
लिंगसंख्यायोः क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वापत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यसेदपरिहर्तुं शक्यः यद्वच्च उपासवेनाविधेय
त्वादिधेयसंख्याद्वारवानुपपत्तेः सुतंत्रवच्चवगुणश्च निश्चित्यत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद्ब्रह्मसंख्याभ्यां विशि
ष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्होद्देशनसंमार्गविधायनिष्ठत्वापारम्भविधायकत्वात्तद्विना संख्याविधायिना योगा
दपरिहर्तव्यो वाक्यसेद इत्याशंकाह यापीति। सूत्रपेण स होमागत्वेन प्राप्त्यापि यद्वच्च संमार्गसंस्कार्यत्वेनापामोर्व
धेयवत्सत्वाद्द्विशिष्टविधानाद्वाक्यसेदोवापि उल्लङ्घ्यर्थः। एहेकवच्चोद्देश्यविशेषणत्वात्त्रोपादेयविशेषणपत्तेः
पञ्चेकवत्तुल्यतेत्याशंकाह तदिहेति। उद्देश्यस्यापि विधिस्य शोद्विशेषणविवक्षासंसवतीति वद्व्यमाणो सिधायः। उप

साहायान्यथावेत्तुं। **त्रि**प्रसुरवेनोद्देश्योपादेययोर्गुणपदेकक्रियाविशेषणवायोगाद्वगपुत्रस्यविशिष्टक्रिया
विध्यशक्तेर्वाक्यसेदोपरिहाय्यइत्याशंकाह। **पि**वेति। यहोद्देशेनेकत्रविशिष्टक्रियाविधिर्नैवोत्तयविशिष्टक्रियाविधि
सिद्धेर्नवाक्यसेदोपत्तिरित्याशयः॥ **अ**विवक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकवाक्यदांतरोक्तत्वेनदशापदिवादे
विशेषमाशंकाहयस्मिति। नोद्देश्यपदमविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः। किंविद्वैतलक्ष्यमात्रेणाउत्पत्त्याय
वास्फुपगमेउत्पत्त्यायविषयवासावान्नक्विदनुमानांगदृष्टांतोनाशुपमानयवहारंगमुपमाद्यादित्यर्थः। **विशेषा**
लोचनेवैकपदोक्तवाङ्मिधुपतीतेर्वर्यहैकत्वमेवविवक्षितस्यादित्याहकिंवेति। **उद्देश्यो**पादेययोर्विशेषणविवक्षायाम
विशेषमुपसंहरतिसमादिति। **उद्देश्य**स्याविधेयवान्नद्विशेषणस्याविधेयवायोगमाशंकाह। **सि**हीति। यहावयविवेन
संमार्गविधीयमानेस्वरूपेणाविधीयमानोपियहः संमार्गत्रयिरूपेणविहितोत्तवतीत्याशयः। **इ**ममेवाशयमाशंका
एवंविब्रणोतिअथेति। **यह**स्यपक्षतापूर्वसाधनवात्संस्कार्यवावगतेर्द्वितीयासंयोगावगतसंस्कारवसमार्गत्रयया
स्यविध्यनर्हत्वेपशोरपिद्वयत्वेनसाधनार्हत्वावगतेःसाधनापेक्षयागाव्यप्राप्त्याविध्यनर्हत्वापत्तिरितिपर्यनुयोगमा

अथ ज्योतिषोमे इति। पशोऽसामाद्य तदसाधनापेक्षकियाव्यप्राप्तवपियागार्य क्रियाव्याप्राप्ते विधर्हव्यहृष्ट
 पिसंमार्गस्थसंस्कारविशेषाव्याप्राप्ते विधर्हव्योपपन्निरिति परिहारसाध्यमाहायासाविति। संमार्गज्योतिषोमांतर्ग
 तवाज्योतिषोमांतर्गतसन्निहितग्रहोद्देशेन विधर्हव्यप्राप्तिं संमार्गव्यप्राप्तिं संस्तवादिध्यनर्हव्योग्यापिनाकांत
 र्गतवापादितसन्निधानपश्चद्देशेन विधर्हव्यप्राप्तिं पशोरपियागाव्यप्राप्तिं संस्तवादिध्यनर्हवापन्निरिति परिहाराशक्तिसा
 द्यमाहा। अथ संमार्गज्योतिषविशेषः। शक्यहीत्यनेनोक्तः। यश्च पशुरितिलोक्याप्तपशुचरूपा उवादे पियागा उवा
 नापाद्यबलक्षणे पादेयवोपपत्ते विधेयव्युक्तं यद्व्युत्संस्कार्यत्वेना उपादेयवान्युक्ता विधेयतेति वैषम्यमाशंक्याह
 दिश्यमानवानिति। विध्यनुवादश्चैकमेकतत्पन्नौ। यवारोपिविध्यादिशब्दासावप्रत्ययाधाहारेण द्यारखेयाः। अतस्तस्य
 दमेवान्वय्यतिरेकात्पाद्युपादेयति। तथाहीति। देशकालयोरनापाद्यत्वेनोद्देश्यसद्भावेण प्राप्तत्वेनानुवाद्यत्वात्सावात्प
 श्चालं सद्यवापाद्यबलक्षणे पादेयवसद्भावेपिशमितापंशुकंठे गृह्णातीति ग्रहणविधिप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्सावादिधेयानु
 वाद्यवयोरुद्देश्योपादेयवयोरपिलेदइत्यर्थश्च न उद्देशकालयोरुद्देश्यवैपि अंगत्वेन क्रियाविशेषणत्वादिधेयवोपपत्ति

ग्रहस्य उग्रधाया विशेषणत्वात् पपत्ते विशेषणत्वाभ्युपगमे वैकल्यवद्ग्रहस्यायं गत्वा पत्तेर्न युक्ता विधेयतेत्याशंक्याह तस्यादि
 ति प्रधानस्यापिराजवद्विशेषणत्वाविरोधाद्ग्रहस्यापि क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः तत्परिच्छेदद्वारा क्रियासाधन
 वेनैकविविधिसंज्ञादृष्टं तस्याजेनोक्तं ॥ अविरोधोपपादनायार्थादित्युक्तं ॥ यदाच ग्रहश्च विधेयतोपपादिता तदेकप
 दोपादानादथेकवद्विधेयतानयुक्तेत्याह किंचेति ॥ कर्मकृत्यत्रोविधिविधिशब्दौ ॥ पूर्वार्द्धे व्याचष्टे एकस्मिन्नेवेति ॥ विधानाद्दे
 तोरनुष्ठानं प्रतिविषयत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धे व्याचष्टे नवेति ॥ घातं ज्ञानियत पौर्वापर्यप्रयोगपदांतरव्यापको निवर्तमा
 नश्च व्याप्यपदांतरं निवर्तयतीत्याशयः ॥ शक्तवाकशब्दत्पदं व्याप्यौ गिकत्वात् प्रकृतिप्रत्यययोश्च कृत्यर्थविशिष्टप्रत्यया
 र्थरूपैकार्थगमकत्वेनैकपदोपि शात्यात्मिकार्थत्वेदात्पदांतरताभ्युपपत्तेर्याशयेनाशंकते गमकत्वादिति ॥ अतिप्रसंगात्पत्तेः
 पदशब्दश्चौ गिकत्वं निरयतिनेति ॥ वर्णसंघवेपि गमकवविशेषणेति प्रसंगात् ॥ एकस्मिन्नेवेति ॥ लोकस्मृत्या लोचनया
 पि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसंघवाच्येवेत्याह पदमिति ॥ पदांतरत्वात् रूपगमेथेकप्रत्ययो कयोश्च कर्मैकवयोर्वि
 धेयाविधेयत्वं वैषम्यं न युक्तमित्याहोपेत्यापि विधिः ॥ उक्ताया अपि संख्याया विधनत्रयादविवक्षा न विद्यती

भविष्यतीत्याशंक्याह विवक्षाया मिति। एतदेवोपपादयति। यावदिति। विध्यन्वयश्च वाक्यार्थ इत्याशयः। ततश्चेहयहसंख्या
 विध्यन्वये विसर्गैरश्रुतसमवापत्तेः कर्मवृत्त्यापि विध्यन्वयप्रसंगाद्दृष्ट्यसंस्कार्यत्वेन नष्टादित्याह तदिति। द्विती
 यां विनापि प्रयोजनवत्त्वात्प्राजशेषवत्संस्कार्यत्वसिद्धिं शंकते प्रयोजनवत्त्वादिति। सामाथ्यक्रियाव्ययपूर्वकत्वाद्गुण
 प्रधानवरूपविशेषाव्ययकारकविसक्त्यसावे सामाथ्यतो वत्त्वात्तावा द्विशेषाव्यासिद्धिरित्याशयेन निरस्त्यतिनेति। ए
 तदेव विवक्षेति नहीति। अतः कर्मवृत्त्यात्प्राजवत्त्वदर्थं विसक्त्यादरापत्तेः संख्यात्यागायोगात्सर्वसंमार्गसिद्धिरिति सि
 द्धांतात्तेषु पसंहरतिनेति। कर्मवृत्तीत्यर्थं विसक्त्यादरेणैकवत्त्वत्वात् तस्याशंक्यविसक्त्यर्थेकदेशात्प्राजवत्त्वोक्तिः। अश
 क्यत्वमेव श्लोकवयेणोपपादयति। तथाहीति। एकपदेन कृष्टं ग्रहं कथयत्योक्तं कथं कर्मवृत्त्या विवक्षयेत्यर्थः। सदसंभव
 कृताश्रुतवत्कल्पनैकस्य विरोधान्न समीचीनेत्युक्ते श्रुतस्यापिशब्दस्य कश्चिदर्थविधिना ग्रहीयते कश्चिन्नेत्याशंक्यप्रसंगे
 तां तथा शब्दातिदिष्टं विरोधं दृष्टिमुन्मथं कुकुट्याश्च यतामर्थप्रसवाय धियतामिति लोकप्रवादाया तेषां पतंवाक्येन
 कथं वक्तुं नोर्द्धजरतीयं कथं मननं कुकुट्याश्च वायाकः प्रसवायाद्धारणमिति वार्तिकालोचनया दृष्टं तितंग्यतेत्या

रा.
२८

१४

पोः संज्ञा छंदसो बर्जलमिति उत्तरपदसमासे संज्ञायां डीपोः कृष्णविकल्पस्मृतोः कृष्णवाविरोधः। सिद्धांतमाह्निसंज्ञावत्समाधा
नुमाहावेति। प्राधान्येनैकवचनक्रियावचने यद्वहं संमार्ष्टुं कं संमार्ष्टुं ति प्रत्येकं वाक्यसमाप्ताद्योच्यमानपेक्षयोर्गृह्यैकवचनक्रि
यावचनपक्षेरेकवचनविवक्षायां अपि सर्वसंमार्ष्टुं हेतुसंगान्निष्फलाविवक्षागुणभूतत्वेन द्वेकवचनक्रियाविवक्षाद्वितीयावि
रोधान्ननुक्तं त्वर्थः। स्वर्द्धिद्याख्या उमुपक्रमते यदाहीति। विधायकाह्नितिलक्षणे परश्रुतितावच्छ्रुत्यर्थः। ननु हेतुयोर्योच्य
ननु यादा क्यसे हेतुपादेययोर्योच्य ननु यादारुणया जीणात्येकहायथा जीणातीति प्रत्येकवाक्यसमासिलक्ष
णवाक्यसेदापत्तिरित्याशंक्याहोपायेति। उपादेयानां साधनत्वेन क्रियावचनस्याश्वानेकसाधनसाधनत्वेनैकैकसाधनाव
यमात्रेणापत्त्यवसानात्समुदाये वाक्यसमासेर्न वाक्यसमासेर्न वाक्यसेदश्याशयः। ननु गृह्यैकवचनोः साधनत्वेनावयेपि
वक्तुं साधनवचनपि सद्भावेन क्रियाप्रतिगुणत्वात्तद्वशीकारेणाद्योच्यनियमस्यावसेत्त्यतीति समुदाय एवावाक्यसमासे
र्न वाक्यसेदोपीत्याशंक्याहस्मिन्नेववेति। क्रियोद्देशेन विनोपकारिरेषंगवायेगात्रोद्देश्यत्वं पक्षे क्रियावशीकारः संल
वतीत्योच्यमानपेक्षयोर्गृह्यैकवचनोः कर्मस्वरूपकर्तृवत्वावगमात्प्रत्येकं वाक्यसमासिर्दृष्ट्यपरिहरेत्याशयः। ननु द्वेकवचनद्व

दे ५

२८

द्यानेपेक्षसंस्कृतमशक्यवानतन्मात्रादयेवाक्यसमाप्तिः संभवतीत्याशंक्याह **दिहेति** यदृश्यनिर्ज्ञातदशसंख्यवा
 त्संस्काराव्यस्यवाएवसाधनवप्रयुक्तवेनयथाप्राप्त्यैवसंस्काराव्यावगतेऽसंख्यानपेक्षवादयतराकांक्षाभावेण
 चाद्योयाव्यायोगात्संख्यांतरावरुद्धयैकवाव्यायोगेनैकवाकांक्षयापि यदृश्याकांक्षोद्धापनायोगाद्ब्रह्मानपेक्ष्यै
 कवद्यसंस्कार्यत्रोपपत्तिरित्याशयः **एवं** सतिष्ठतंवद्यैकवद्यसंस्कृतमशक्यवाक्यमिच्छिदाश्रयभूतेइत्येवमुक्तेऽप्यपेक्ष
 माण्यद्येकपदोक्तवाहीधुबुद्धिस्थत्वाद्ब्रह्मवाश्रयोभ्यपगम्येततोद्वयोः संस्कार्ययोस्त्रयेण संस्कारे संभवत्याद्ययथागा
 दद्योयसापेक्षयोः संस्कारकरणापत्तेरद्योयानपेक्षसंस्काराव्येनयत्येकं संस्कार्यवैलक्षण्यभावाद्यंशाश्रेणावधृतं
 द्वाधेत्याह **तवेति** अविहितसंमागद्विद्यांतराश्रयत्वात्फगमेउक्तिर्नादद्यवस्थाद्यादित्याह **येति** अज्ञानमेवोपपाद
 यति **नहीति** सर्वसुखरूपेणैकवादयापेक्षयाचानेकवादयानपेक्षवेनैकवावधारणहेतौ श्वेकप्रसूषोस्मिन्नृहद्वितीव
 कृष्यविदवद्वेदकृष्यालावाद्यथायदृशोपलक्षितंइदंनिर्हारितरूपंप्रकरणेदृश्यतेनैवमेकवोपलक्षितमित्यर्थः **तत्प्रकरण**
 वस्त्वविशिष्टमेकवनातशब्दोदितवमेकवेनसंख्येयद्यद्वयस्यावद्वेदकंसविद्यतीत्याशंकतेन **वदिति** चमसाधर्म्यं

रा०
२६

२१

णीतश्चाद्यत्यतौ कवचनां तशहवोदितानां चमसाध्यादीनां चमसां ध्यविशयवृत्तितान्सकवचनवर्धहरतीत्याद्ये
कवचनां तशहविनियुक्तानामुत्पत्त्याद्याहृत्ति। संप्लित्तयौ उंबरीसवतिसदो मिनुयादित्याद्ये कवचनां तशहेनो
तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणवोदितानामपि वज्रवाकिमेकं समाष्टमिति निद्वाराणां शक्रेर्दमयवहेदकं संसवतीति परिह
तिनेति। सर्वेषामेकवचनां तेन शहेनोत्यतौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां दद्याणां समागोश्चित्याशंकतेत्येति। परिहरति
नेति। विकल्पेन सर्वेषां समागः समुद्भयेन वेति विकल्पाद्यकल्पे तावच्चोदितहानिमाह तथाहीति। वज्रपिपरोजशकपा
लेषु सत्त्वे केनैव तुषोपवापेपियथानचोदितहानि सद्येहापीत्याशंकाहृत्तेति। द्वितीयकल्पेन चोदितहानिरचोदितक
रणं वेत्याहृत्तीति। ननु युगपत्सर्वसमागं संख्यातरोपजनः स्यादिह वेकवादेशेन विधीयमानस्य समागस्यैकवाच्यत्वेना
नुगतेर्योग्योवतद्रूपावृष्टानां सिद्धेश्च त्वेकं समाष्टमवागमात्रसंख्यातरोपजननापत्तिरित्याशंकाहृत्तीति। अ
श्रुतवीसार्थकल्पनापत्तेर्ब्रह्मत्वेकावृष्टानं विधातुं शक्यमित्याशयः। ननु वंशहृत्त्यापि ब्रह्मत्वेकं समागविधिसिद्धौ यदहं हमि
ति वीसार्थकल्पनापद्येतेत्याशंकाद्यत्वेकं समागं विद्वानपेक्षितं वंशवनां सन्नानिह वीष्टसिष्टशतीत्यादौ हविष्वादिजा

२६

तुद्देशेनातिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृता वपिनजात्यंतरापत्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्यातिमर्शनादिवि
धीयेतकविद्विष्टादिगुणांतरोद्देशेनयुगपदनेकवसंसदवदुष्टानावेक्षणदि संस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृता
वपिनगुणांतरापत्तिरित्याहजातीति। मा माच्यथायेनयुगपदनेकयहसंमार्गेपिजात्यंतरानापत्तिमुक्तामथउद्यमानंशति
विशेषनिष्ठोक्त्यात्तरयन्मूनपादवयेणविहणोति। तथाहीति। यथायुगपदनेकद्वयंतरसंमार्गेसंख्यातरोद्भवस्ययुग
पदनेकयहसंमार्गेपियहवजात्यंतरयोद्भवोनासीत्यर्थः। याज्ञिकानां तर्हिषतिग्रहसंमार्गाद्विर्विरुध्येतेत्याशंकरा
हजातीति। प्रत्येकंयहमाणानामिति वार्तिकवत्प्रमाणयतिग्रहसंमार्गाद्विहेउभवनयेतिकरणः। एवमपिसहदनेकय
हसंमार्गादुष्टानयुजात्यंतरानापादकवेनयहसंस्कार्यत्रियाघातकवालावाद्ग्रहसंस्कार्यविनिर्द्धारणार्थविधेः। प्रति
ग्रहसंमार्गाद्विनिविधायिवासावेपीत्यध्याहृतापिशहकैवंशद्वयार्थः। यद्वाएतीत्यास्मिन्नर्थेसमर्थादिणः। क्विवंतात्समर्थाद्
तीतिरूपंसकृत्सर्वग्रहसंमार्गयुजात्यंतरानापादकवाद्ग्रहसंस्कार्यवाद्याघातकवमात्रपरामर्शेवंशद्वयार्थव्युगपत्सर्व
संमार्गयुजात्यंतरानापादकवेनयहार्थवादाधकवादाद्विनिविधायपिशतिगच्छतिपर्यविद्यत्यपिनिन्नकालग्रहणा

रा.
३.

30

नंतरकालवादव्यपरिमाणदशापवित्रसाधनकदाचसंमार्गस्थसकृत्सर्वत्राउष्टानुमशक्तेः सामर्थ्यादिपत्रावृत्तिर्नै
वविरुध्यत इत्यर्थः। एतत्तर्जनेनैव व्यायेन सर्वेष्वथेकव्युक्तेषु इत्यांतरेषु संक्रियमाणेष्ववृत्तिमिदं उष्टानवेलायामेकै
कष्टौवसंमार्गीव्यदर्शनात्संख्यांतरोपजनननिमित्तञ्चोदितहायवोदितकरणपत्तिनत्तणविरोधानापत्रेष्टत्यरिहारा
र्थप्रत्येकमावृत्त्याउष्टान सिद्धौवी सार्थकत्वनानापत्तिरित्याशंकतेतवेति। वी सार्थकत्वनापत्तिनयात्ययेकाउष्टा
नाविधानेपिसामर्थ्यात्ययेकाउष्टानसिद्धासंख्यांतरोपजनननिमित्तञ्चतहायञ्चतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्यु
पगमेसतियहैकविवक्षाया मपिसर्वग्रहसाङ्गुष्यार्थव्यापन्नसर्वग्रहसंमार्गीविरोधादिवहोक्तिर्त्रिःफलास्यादित्याह
तथासतीति। शोकं व्यावृत्तहीति। सर्वग्रहसंमार्गेपिप्रत्येकमउष्टानसिद्धिरेकविवक्षाफलमित्येकदेशीशंकतेनविति
इत्यमाणानां सोमनाम ४४ पात्यवयवनि वर्हणार्थत्वात्संमार्गस्थावृत्त्यावृत्त्यमाणानामावृत्त्यैवाधोवयवपातात्तन्नि
र्हरणार्थः। संमार्गीप्यावृत्त्यैव व्यादित्याशयेनपरिहरतिनैतदितिग्रहणोत्तरकालावयिसंमार्गस्थनेरंतर्गविवक्षयावत्तमा
नसामीप्येवर्तमानवद्वेतिस्मृतिमालोच्यइत्यमाणानामित्युक्तं। अस्याववार्तिकाद्ग्रहशब्दग्रहणसंस्कृतसोमवाचि

३.

रा.
३१

तैर्नैकविवक्षासंसवतीत्याशयः। इत्यां नरगतत्वेनैकविवक्षा निगममुपसंहरति अतश्चेति। संमार्गस्यैकत्वांशेन यो
व्यस्य इत्यविशेषनिष्ठतयानवधारणेनेत्यर्थः। इत्यांतर स्थवेन विवक्षा रूपगमेपिन सिद्धांतहानिरित्याह यद्यपि
चेति अनेन च प्राप्तोति हि प्रधानेति सर्वा द्वैतारणात्। प्राधान्येनैकव्यक्त्या व्यपत्तेः सर्वयह संमार्गपितृक्तेः। संख्योद्देशेन
संस्कारविधयो गोक्त्यर्थं दर्शयितुमाह तस्मादिति। यत्पण्डितन्यासी आदधीतवमसाधुर्दृष्टी तस्यादावप्राप्तोद्देश्यतायाः
संख्यायाः विवक्षा रूपगमात्तथाश्च द्वितीया विरोधापत्तेर्गुणत्वेन क्रियाव्याप्यथा संख्योद्देशेन द्वेदनादिसंस्कारो विधी
यते तथात्रापि सविद्यतीत्याशंक्यरूपादेशनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वादिधेयत्वात्परिच्छेदकत्वेन संख्याविधिरूप
पत्तेर्द्वितीया विरोधात् क्रियाव्यायोगेपि संख्याविशिष्टरूपादिविशिष्टद्वेदनादिक्रियाविधयश्चानुपपन्निकल्पितेन विधिना
क्रियाविशेषणीभूतस्य विशेषणत्वेन संख्याविधयगमात्संख्याविशिष्टरूपादेरुद्देश्यत्वेपि संख्यायानोद्देश्यतेति सूचनायं
अद्वितीयत्वे विधेयवैश्यादिसंख्यायाद्वितीयया संस्कार्यत्वापत्तेर्द्वेदत्रयज्ञदत्तविष्णुमित्रासोज्यतामित्यादौ चानेकवलोक
वेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमासे रदोषत्वा कस्याप्यपण्डितन्यासीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयत इत्याशंक्यसंख्या

ग ४
योगा ५
तत

३१

[illegible]

रा.
३१

दपिगुणलावणविवक्षित इत्यर्थः असंलवस्य वैरुणाय कालानिकवा संलवस्य वा सवत्वाद विरोधमाशंक्या ह युगपदेति। वि
 रोधपरिहारसंलवेपिसंलवासंलवपरिग्रहनिमित्तमालोचनविज्ञेयनिमित्तमवशहृक्केशस्यापरिहार्यत्वात्तत्रैव कल्पनायु
 क्त्याशयः। एतदेव विहणोति यमं हीति। प्राधान्यस्याशादवात्र शहृक्केशापत्तिरित्याशंक्या ह। शासनमपि चेति। शाहस्यार्थ
 स्याशादार्थाव्येषामाण्यालावेनावयसिधौ कल्पार्थवाविशहृकल्पनादेउवाद्धेनैव प्राधाद्यं वाच्यमित्युक्ते उपलब्धिविरो
 धेनास्मिन्वाक्ये सावपुश्चरित इत्येवं कल्पयितुं भवत्यत्रात्मनाभावेण कल्पनस्य व्यवहारानौपयिकत्वेनानाशंक्यत्वात्
 नरूपेण शहृकल्पनेत्याशंक्यकल्पार्थवाच्यपिशहोस्मिन्वाक्ये प्रियत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दे प्रयोक्तव्ये व्यापा
 रस्यापिशहविशेषनिष्ठतया कल्पयितुं अशक्यत्वात् कल्पार्थासिद्धानशक्तशहमात्रव्यापारकल्पनासिद्धिशब्देन सूचिता। द्वि
 तीयारूपस्य वा प्राधाद्यवाचिनः शहृष्टे ह फ्रतवेन शब्दांतरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधाद्येपि व्यापारः शहृशक्तिशब्देन ल
 क्षितः। एवंच गुणप्रधानरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमित्तो वैरुण्यलक्षणो वाक्यसेदोपरिहार्य इत्याह। अतश्चेति। प्रादव्या
 पारं विना प्रयोजनवन्नाभावेण प्राधाद्यसिद्धास्य गमपि द्वितीयाया सावदनुवादिवेनापि धार्थवाचिवसंलवान्न गुणवत् ३१

त्वणार्थतायुक्तेत्याहकिंचेति। यथाविधीयमानं चार्थप्राप्यशब्देन लक्षणिके र्थवत्तते तथा च तोवधारितमपि प्राप्य लक्ष-
 णिकार्थवैपि चार्थान्तागादित्यर्थः। श्लोकं चानुवक्ष्येयमपीति। एवं च सत्ये कवच्छगुणतामपि यदि द्वितीया लक्ष्ये ततोपरमपि
 वैरूप्यं चानुवक्ष्येयमपीति। प्राधाया नुवादे क्तेरभ्युपेत्य वा दमात्रतां द्योतयितुमाह कृत्वा चेति। न च कवच्छनिःप्रयोजन-
 चेन प्राधाया योगा क्रियावयसिद्धौ गुणवच्छावश्यं लक्षणीयत्वावगते वैरूप्यपरिहाराय ग्रहप्राधाया चार्थवत्कल्पनो वि-
 तेत्याशङ्क्याह कृत्वा चेति। पश्चाद्विद्वद्यपरिच्छेदकत्वेनैकवच्छापि प्रयोजनवत्प्राधाया उपपत्तेर्नैकवाचुरोधेन प्राधाया वा वि-
 तात्याज्येत्यर्थः। अतो यद्येकवच्छविवक्षात्फपगतव्याततः प्राधायेनैव सा निरस्येत्याह तस्मादिति। एवं प्राधायेन गुणत्वेनैव
 कवच्छक्रियावयनिरासा सिद्धांते समाहिते पि भाष्यं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह साध्यमपीति। क्रियावया संलवोक्ति लाघ-
 मेतेषु प्रत्येकवाक्यसमाख्येनेकविधवैरूप्यलक्षणे प्रमनसि कृतेषु सत्सु याज्या वा क्यसे दोक्ति लाघं चैते देव वाक्यसे देषु
 विषयभूतेषु योज्यमित्याह त्वानिमित्तविषययोः समस्यत्फपगमेन व्याख्येयं। तथा हि एकवच्छापि ग्रहवत्प्राधाये प्रत्येक-
 वाक्यसमाख्येह निरपेक्षैकवच्छसमार्गः स्यात्सचाशक्यः। इत्यांतरैव क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनां तशब्दोदितानां

ननु

रा.
३३

३३

कार्यः सच विकल्पेन कथञ्चित्क्रियमाणोद्यगतौ कवच्यनोपकरोति सञ्चिदानां उक्रियमाणः संख्यातरो पतनाच्च कथ
विदेकवद्योपकरोति। गुणवेवमूर्तवेन प्रमाणांतरतो निष्पादकवानवगमाद्वहेनैकगुणववाद्यंतवद्वितीया विरोधागु
णवलक्षणार्थवे उद्वितीयायाः प्रयोजनवावगतप्राधाद्यद्यहस्यापि गुणवापत्तिरित्युक्तयथापि क्रियात्रया संलवलाष्ट
यो ज्यं। वाक्यसेदभार्थवद्वितीयाया प्रधानभूतं यहमुद्दिश्य समागो विधीयते यदितथा ये कवच्यगुणवेनात्रयोपकरो वि
धीयते ततो गुणप्रधानवोक्तिवैरूपा कृतिनक्षत्रणवैरूपा तयहप्राधाद्यानुवादकवगुणसावविधिवैरूपा वसिद्येतवाक्य
मित्येवं येत्यं। एवमथान्निवाचे प्राधाद्यवा विशद्वासावात्सत्युतामेश्वर्या विशेषणवेनांगवावगमाद्वाक्यसेदाप्रसक्तो गहा
दीत्यादिशब्दोलायेनर्थकः। आदित्याशं कतेन उचेति पद्याने मरणद्वा संपवयात्रयावगते सञ्चवविशेषांतरायोगेन गागि
लक्षणत्रयविशेषनिष्ठवावसायाको गं को गीत्यपेक्षायाचागेश्वयोत्तनववेनांगिवावसायात्रणानां तु सर्वप्रयोगार्था
त्रिपरिस्तरणोपयुक्तानामपि प्रयोगांतरकालीनापवयेना प्रतिपादना उपयुक्तसंस्काराद्योपयोद्यमाणसंस्कारद्यगरीय
स्वात्तथापि वदणसंसर्गनिमित्तापत्यमानोत्सुकबहिःपातपरिहारार्थवेनापि दृष्टार्थवोपपत्तेमरणपवयद्यप्रतिपत्तिश्च

३३

योगेन प्रयोजनवायोगात्सुखाभिसावविषयायाशुषध्याः स्वामिनिप्रयोगदर्शनेन प्राधायाथवावसायादग्रेऽप्राधायाव
गतिर्न विधीयतीति परिहरति नैष इति। प्राधायाविवक्षयाग्नेः स्वाशोपचारः पंचमीपक्षेऽप्यग्नेरेव प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतेत्याह
यद्यपि वेति। यथा मध्यात्सर्वार्द्धावेति पंचम्यविवक्षितापादनरूपगुणार्थाह विषयकार्थार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधायां
लक्ष्यं प्रवर्तत इत्यर्थः। अतो मिथाकोपिवैरुत्पन्नं वाक्यलेदाः शक्या योजयितुमित्याह ततश्चेति। प्रत्येकवाक्यसमा
पत्तिते तथेयमथ विवक्षितगुणार्थाग्नेः प्राधायां वनक्षयंती प्रव। मिथ्यग्रेकवप्राधायाद्यानां शक्यत्वेनानापत्तेर्न योजिता।
तुत्तलानां द्वितीयायोगेऽप्यपचयस्य प्रतिपाद्यत्वेनाप्राधायाद्विवक्षितसंख्यत्वेन व्याख्याने वापचयावगतेः शेषतलानपचय
नत्वात्संसर्गादिपत्त्यमानशोऽनुकबुद्धिपातया परिहार्यतयाग्नेः स्वरूपापचयसंस्काराद्ययोगात्प्राधायामित्याशंकाह
णानीति। विलागरूपत्वेनापचयस्य संयोगपूर्वकतया प्राक्सिद्धसंबंधापेक्षत्वादपचयानां तलानां सिद्धत्वेनाप्यादप्राधायापि
देशादिवडुद्देश्यतोपपत्तेरविवक्षितसंख्यत्वात्सर्वतलानपचयादग्निसंस्कारोपपत्तिरित्याशयः। पूर्वोक्तानां वाक्यलेदानामत्र
पि योजनीयत्वं द्यारणे यदोक्तोक्तं। प्राधायात्सावै प्रधानवैरुत्पत्त्यात्वात्कथं वाक्यलेदं सर्वं किं योजनेत्याशंक्यगुणप्रधान

रा.
३४

३५

ववैरुत्थात्तावेपिसंख्यासंख्येययोर्द्वयोरुद्देश्यत्वेन क्रियाव्ययेप्रत्येकं वाक्यसमाप्तिलक्षणसंख्यायास्तत्पादेयत्वेनाव्ययेन
देयोपादेयववैरुत्थलक्षणोवाक्यसेदः शक्यो योजयितुमिति परिहारं वदुः विषयवद्योतनायोदाहरणान्तरनिष्ठतया दर्शयति।
तथेति। सेदनद्यैव निमित्ततैकवद्यैव चेति नियोगपक्षे सेदनश्च निमित्ततैकवद्यैवेति विकल्पपक्षे वाक्यसेदात्तावादद्योद्या
नव्यमात्रेति श्रुत्येकोक्तिश्चाद्यानपेक्षवमात्राशया समुच्चयश्च द्योत्यानपेक्षवेद्येकनिमित्तकवाच्यमात्रेणोपपत्तेर्वाक्य
सेदापादकतापि। संबंधादिपक्षे उपत्येकसमाप्त्यनापत्तेरादिशब्देनाद्योद्यविशिष्टयोर्द्वयोः समुच्चयपक्षः श्रुतिः पूर्वशब्देनोपादेया
नुपादेयववैरुत्थमुक्तमिति नानारूपवोक्त्याद्याख्यातेतश्च विरुद्धवोक्तिः समसुच्चारणादत्रावाक्यसेदापादनार्थेति सूचनायैकव
क्यवोक्त्यासकउच्चारणोपलक्षणांतिरेजुहोतीत्यादिषु वचनाविवक्षेत्यवयः। **एवमेतदेकवयह** श्रुतकंचिदुपकारकरोति न संमार्ग
येति तावत्प्रधानश्रुत्यापि यद्वेद्ययत्नावधारणेन संख्याया यदुपकारि त्वसंवादनं गस्थितानामपि वक्षणीता धर्माणां मुपका
रिस्थितव्यमात्रेण कियोपकारि वदृशनाद्ब्रह्मवसंमार्गोपकारि त्वमर्जवात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकवद्ययजमानसंस्काराणां यागो
पकारि त्वसंमार्गोपकारि त्वोपपत्तेर्युक्तमाशंक्यदशैतानध्वर्युः शतशसवनेयहा गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्य ३४

वेनग्रहसंख्यानपेक्षानैकवक्ष्यहोपकारिवंतहारावासंमार्गेपकारिवंसंभवतीति साथाशयंस्वयिउमाहसत्यांवेति
यद्देहेश्यविशेषणयाविवक्षितवेषवर्षाह्यणोपनयनादिविधाबुद्देश्यब्राह्मणादिविशेषणमष्टवर्षादिअमावास्याया
मपराह्णेपिंडपितृयज्ञेनवरंतीत्यत्रचोद्देश्यमावास्याविशेषणमपराह्णः प्राचीनप्रवणविधौचोद्देश्यप्रवणविशेषणप्राची
नव्यावज्जीवविधौचोद्देश्यजीवनविशेषणंसायमाद्यपिनविवक्ष्यतेब्राह्मणसुरापाणादिनिषेधेचोपादेयब्राह्मणादि
विशेषणंलिंगादिविवक्ष्यतेत्याशंकानिरासार्थेयंग्रंथः॥आकांक्षाधीनब्राह्मणविद्वत्तयाब्राह्मणादेशोपनयनादाबुद्दे
श्यवेष्ययतो नवगत रूपवेनविशेषणाकांक्षबाह्यविशेषणविद्वत्तया निषेधेचोपादेयवेष्यब्राह्मणादेरनुवाद्यवेनधाप्रत्येवनि
षेधाव्याह्रिशेषणस्यानाकांक्षितवेनाविवक्ष्यायुक्तेत्याशयः॥एवंतर्ह्यदिश्यमानश्चकिंसंख्याविवक्ष्यतेनेतिसंशयोपपद्य
मानयुज्येतेत्याशंक्याहसावेति॥विधेयक्रियाउष्ठानार्थवेनापाद्यबलक्षणापादेयवासावेपिपतीत्यबलक्षणापादेयता
ब्राह्मणमावास्यादिषुविवक्षिताउपनयनपितृयज्ञाद्युष्ठानकालेहिब्राह्मणमावास्यादेर्नियमेनप्राप्तवापादकव्युप
रुताश्वसाधनवद्यालावात्यकालाशमेवब्राह्मणादौतद्वितोपनयनाद्युष्ठानायोगात्ब्राह्मणादिसिद्धवकारेणोप

रा.

३५

नयनादिविधानाद्वाह्याणादेशकालापाद्यवायेगेपि सुतश्चिद्व्यवृत्तीत्यतावश्याभ्युपगंतव्याग्रहादेशकप्रकृताएवसिद्धा
 र्थमुपात्रवेनसंमार्गादिकालेनित्यशक्तेर्निषेधश्चवशात्तविषयवन्नियमानिषेधकार्यायाश्चनिवृत्तेऽप्यवतिस्त्वनि
 यमात्सुरापाणादिनिवृत्तिकालेतकारिणोर्वाह्याणादेशेऽप्रतीत्यवाउद्देश्यवविवक्षितं। अतःकीदृक्कृवाह्याणा
 दिरूपनयनाद्यतुष्टानार्थप्रतीक्षितव्यस्तुपादेयवविशेषणाकांक्षात्पक्षेऽरुद्देश्येऽप्युग्रहादिष्वुत्पत्तेरनाकांक्षितत्वेनो
 द्देश्यविशेषणस्याविवक्षाकृत्यादनायाद्विद्यमानस्य किं सख्याविवक्ष्यतेनवेतिसंशयोपस्थासोऽनुक्तइत्याशयः। उद्देश्येऽप्यु
 विशेषणानाकांक्षाऽप्युपादयति। उद्दिश्यमानेऽप्युहीति। प्रमाणान्तरावगतत्वात्सख्यानाकांक्षायाप्रकृताएवसाधनस्यप्रक
 रणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरावगतत्वात्तत्समर्पकश्रुतिपदिकाशयिहत्वावयवस्यापिनाकांक्षा
 स्यादित्याशंक्यामिपदिकार्थानवयेसंमार्गश्चसंस्कार्वासिद्धेः प्रकृताएवसाधनस्यसंस्कार्यत्वावगत्ययोगाउद्देश्यस्य
 रूपानवगतेरुद्देश्यवविनानिःफलत्वापत्तेर्विध्ययोगात्तत्समर्पकश्रुतिपदिकार्थव्याकांक्षोपपादनार्थश्रुतिपदि
 कार्थत्वत्कं। प्रकृताएवसाधनवैवगतसंख्यस्यापिग्रहादेशसंमार्गाद्यवयेनवगतसंख्यत्वात्संख्याकांक्षातविद्यती।

वा४

३५

त्याशंकायाह अतः शिवातिपदिकार्थाद्विप्रकृता सर्वसाधनमात्रसंमार्गाद्यव्यावर्ततेर्विशेषणानां कांक्षातः शब्देनो
 क्ता। अनेन चाविशिष्टं हितत्वनमिति सूत्रावयवव्याख्यानं नैतदस्तीत्येवमादिसाध्यकृतस्योपसंहारार्थं तस्मान्नैतदितिला
 ध्यव्याख्यातं कृतं इति। साधेण सर्वसंस्कार्यवहेतुप्रभृतेर्विहितकसर्वधर्मः स्यादिति सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुकृतं तत्त्वज्ञान
 वादित्यनेनैव हेतुके हेतुना कांक्षणादयुक्तमाशंक्यत्वेन वादित्यनेन यद्वादेर्विधेयसंमार्गाद्यव्यावर्ततेर्विशेषण
 वेन संमार्गाद्यवितया विधेयत्वात्वात्तद्विशेषणस्य सुतरां विधेयत्वं संभवतीत्युक्ते यद्वादिद्वयं रूपविशेषणत्वेनैकवादेर्वि
 धयोगेऽपि यद्वादिद्वयं तत्त्वज्ञानात् सर्वसाधनविशेषणत्वेन विधिर्विधेयतीत्याशंकायाः संस्काराव्यावर्तयानुपपत्तिकल्पत्वेना
 सर्वसाधनलक्षणयाः संस्काराव्यावर्तयानुपपत्तिकल्पत्वेना सर्वसाधनव्यापत्तीतेर्विशेषणाव्यावर्तयानुपपत्तिकल्पत्वेना
 उपपत्तेः शुद्धविधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेर्ना सर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्येकवादेर्विधिः संभवतीत्येवं निरासायैतद्वे
 तद्व्यानुकर्षणमिति सूचनाया विधेयत्वात्तत्त्वज्ञानवोक्तिव्याख्यानुमाह सर्वेति। विधेयत्वं निवृत्त्यर्थं मात्रादृष्टत
 तद्विशेषणस्य सुतरां विधेयत्वादनुष्ठानावयवेनाप्येकवादान्नैतत्त्याशयः। लक्षणवोक्तेरविधेयार्थव्यपकटना

यानादृत्यतानंगवोक्त्यालक्षिता। **तत्र** लक्षणानादृत्यतानौ किक दृष्टान्तेन दृश्यति यथेति। **यह** वक्ष्यापित द्दनादरापने
 शुभमसेषपिसंमार्गः प्रसज्येतेत्याशंक्याह **तवेति**। यहादेह्वत्तल्लेखनेन विना तल्लेखितेष्वर्धसाधनेषु संमार्गाद्यनुष्ठानासिद्धे
 लक्षणवेन यहाद्यादियते ततश्चानुष्ठानावृत्तिवेनानादरेष्वमसेषु संमार्गाद्यर्धसाधनलक्षणयहवाद्यलावात्रसंमा
 र्गाद्यनुष्ठानापरितिरित्याशयः। लक्षणवेनैव तर्क्येकवादि विशिष्टमेव यहादि दृश्यतामित्याशंकानिरासार्थमात्रशब्दः॥
 यदीत्यादिप्रवित्तमित्यंते शंकालाघेव ऊविवक्षितेष्विति। एवं वक्ष्यायविवक्षितवादयुक्तमाशंकौकवचनायोगा
 क्तिशेषवात्त्वार्थतात्पर्यासवेन व्याख्यातमाह **न** द्विति। **अत** इत्यादिपरिहारसाध्यावष्टे **तवेति**। एकवचनस्य प्रमाद
 पाठपत्तेरेतत्परिहारापरिस्ताषेण परिहारांतरार्थमपि वेति साध्यावष्टे **नेति**। कारकसंबन्धोपीत्यपिशब्दस्य चितंश
 तिपदिकावयवार्थत्वं व्याख्यातं। **एवम** एकवचननियमोनर्थक इत्याशंकावक्ष्यविधौ कृपिजलानाधिकरणवह्य
 माणत्रिवनियमदृष्टान्तनार्थवत्तमाह **अथ** मवेति। **पुरोडा** शाविति नियमद्विवचनेन सह किमर्थ इत्याशंक्याह **यस्ये**
 ति। पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयत्पक्षसात्राथरहितायां वामावास्यायामाग्नेयैर्द्वामरूपस्य पुरोडाशद्वयस्याधि

कृतवा द्विक्चनमित्येतद्दृष्टियुं यद्यो लयं हविरा त्रिमा छेदैः पंचशरा वमोदनं निर्वपेदित्या त्रिगमनसं वदत्यह
 विषो निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वाद्द्विष्टस्य वचनता पूर्वसाधनलक्षणत्वेनापत्तीतिमात्रौपर्यिवाद्द्वद विवक्षितविशेषण
 वसिद्धो ब्रह्मस्यपदानर्थकापत्तेरुक्तयवद्योद्देश्ये तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षा पूर्वपक्षयिवाधिकारिको लयवाभ्युप
 गमेनोक्तयपदार्थक्यपरिहारः षष्ठाधिकरणे वक्ष्यामाणो दृष्टांति नः। **पु**रोडाशद्वयसद्भावाद्द्विवचनस्यासामं वनत्वेपि
 नियमः किमर्थ इत्याशंकाह **अ**थथाहीति। यथा मावैश्वमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यं यजेतेति यागद्व
 ये विहिते मावाद्यायाभ्यां शुयाजपत्तैतद्विकारे सारस्वते वेदानंतरवेदिकरणपवहोत्राणि मर्शनिवृद्धत्वाज्जलागात्र
 वाक्याशामेस्मीषोमीयविकारे वा मावैश्वमेह विरधिवसनांतरवेदिकरणं चतुर्होत्राणि मर्शनर्वात्तं घ्रात्रुवाक्याश
 मेरनियमेनैकस्य कल्पोऽथ वसज्यत इति। पूर्वपक्षयिवाभ्युपगम्यत्वात् पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण स
 रस्यत्वादा मावैश्वमेव कल्प्यः सारस्वते प्रसज्यत इति वक्ष्यते तथा सुरस्यत्वादा मेयस्यैव **पु**रोडाशस्य हीणस्य निमित्तत्वेन
 ग्रहणमिति भ्रंति निवृत्तौ नियम इत्याशयः। **अ**पि वेत्यादिसाध्यविधायकालिधानश्रुत्यवगतक्रियावयविरोधेन

रा.
३९

37

पदश्रुत्यवगतद्वयव्यवाधादयुक्तमाशंक्यद्वयव्याभ्युपगमेपिसिद्धांताद्याधातोक्तिमात्राशयवेनयावष्टे। अ
पिवेति। यत्तु नैकसंख्यवान्नैकवेनविशेषणतायुक्तं तथाशंक्याहजातीति। सोदिनेषु परार्थवाच्यथाश्रुतिप्रतीये
तापरार्थव्याख्यायथागार्थः पशुरितिसाध्यावयव्यपशोरपि द्वितीयया प्राधायावगमादयुक्तवशंकांनिरस्त
नूनं व्यावष्टेपशोऽनरिति। सद्यश्च सावकापेक्षणाद्धतश्च सावकबोपपत्तेर्भूतस्य सार्थवेदशार्थवैभूतस्य उत्तमानपे
क्षणाद्भूतस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थत्वेकस्यैव व्यायस्य भूतस्य समुच्चारणभूतस्य व्यायोपदिश्यतइतिसाध्यारूढं
द्वयाणामकर्मसंयोगेणवेनासि संबंधइति सूत्रारूढवैवद्वयोक्त्यासिचितं। संस्कारादायुणानामवस्थायात्तायथा
श्रुतं तावत्पूर्वपक्षसाध्यव्यावष्टेकवैवदेवेति। ग्रहव्यापीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादिदृष्टमिदं तं साध्यं परामिमत
वपक्षार्थवेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थवैवद्वयेनोच्यतइत्यादिप्रकल्प्यतइत्यंतं तत्रिरासार्थवेन व्याख्यायवाकोनवेत्यनेन
स्यासिमतपूर्वपक्षार्थवैवद्वयेनोच्यतेसमाप्तीत्यादिसाध्यशेषो व्याख्यातः। श्रुत्यावाक्यवाधास्फुटपमेलक्षणायाग्रहशब्दवा
नोक्तिरयुक्तं तथाशंक्यवाकोनग्रहाव्याभ्युपगमेस्वरूपेणैवाव्याक्यपक्षे सद्वाधेन शुद्धसंमार्गविधिभ्युपगम्यविधि

ननु यदृशं का गतिरित्यपेक्षिते संमार्गश्च कैमर्था कां ज्ञायां सोमयहणानंतस्का लवेन यो यतया धो वसिक्त सो
 मनिर्हरणार्थं वा वसायां सोमयसंस्कार्यं वेनावगतस्य स्पृष्टीकरणायोपलक्षणार्थं तथा यदृशं दृष्टगतिश्च नार्थो
 वको न वेत्यवयवः। अथ द्वसंमार्गविधानात् पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थधिकरणोक्त्युद्भावघातादिविधिपूर्वपक्षसादृश्या
 त्त्वं नंतरमेतदधिकरणरंतापत्तिरित्याशंका निरासायैकवसादृश्योक्त्यग्रहे तेषामर्थधिकरणोत्तरानारत्यतोपपा
 दिता। **ननु** पदस्य केवलाप्रयोगिना तदांतरावयवश्रुतिबाधश्चावाक्याधिकरणेपरिहृतवाद्ब्रह्मादाद्विद्यकेवलसंमा
 र्गविधिः पूर्वपक्षयितुमशक्य इत्याशंकाह **ह** विति। यथा बाढं संयुक्ता अवघातादयस्त्वपदार्था विधीयंते श्रुत्या वा
 को नैषां ब्रीत्यादिसंयोग इति तेषामर्थधिकरणसंदेहोपपदनसाध्या यथा श्रुतपतीयमानेषुद्भावघातादिविधौ न
 वेतद्युक्तमिवेत्यादि वार्तिकेनाह पंक्त्या विधीयते वधातादिः श्रुत्या ब्रीत्यादिसंगतश्रुत्यादि वार्तिकेन बाढमवघा
 तादयो ब्रीत्यादिसंयुक्ताः श्रुत्या विधीयंते किं च पूर्वसाधनांशलक्षणं त्वकेन वा को नैषां समीहिता सर्वसाधनभू
 तेन ब्रीत्यादिना योगो न च रूपेणेत्येवं व्याख्या परिहारः कृतमथेह संमार्ग इति विधिश्चोनादतयहवयहशहोप

रा.
३८

३४

लक्षिता पूर्वसाधनमात्राविते संमार्गे पुरुषेष्वायो निकंपयत्वं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायि चक्षुसा वा पादकर्षवत्
 प्रवर्तनात्मकविधिप्रवणे नैव शक्नोति आहत्य ग्रहं वंशद्वयात्मकेन उवाकेन संमार्गस्थ ग्रहसंबंधं विधातुं
 शक्नुयात् ततश्चा पूर्वसाधनमात्रावयेन पथविसिता श्रुतिर्वाक्यविशेषा न्यबाधते तस्माद पूर्वसाधनमात्रवत्त
 ण्या च ग्रहशब्दे वर्णनीयः तेन च मस्य पूर्वसाधनत्रा विशेषात्संमार्गसिद्धिरित्येवं ग्राह्यं याकार्य इति परिहा
 रं तं तमवधातादि साम्यात् लावेपिकथं चित्ताद्यादवधातवद्वा बोक्तिः भंगाख्यात्तेप साम्याद्यप्रसिद्धाद्वा ग्राह्यपरि
 हारसिद्धौ दृष्टं तत योक्तिः एव तस्य वधातादिन्यायेन संमार्गस्यापि परमा पूर्वप्रयुक्तवा योगे नावांतरा पूर्वप्रयुक्तवसि
 द्वेयं हवलक्षितस्य वावांतरा पूर्वसाधनवद्यवमस्य लावाद्यवस्थसिद्धेर्नैतदधिकरणमारस्य मित्याशं कतेन इति ए
 कववद्ग्रहवैकार्यं समवायिवस्यापुद्देश्या पूर्वसाधनविशेषणस्याविवक्षितवशं कापत्तेष्वेवामर्थाधिकरणसिद्धांता
 त्वेयेणैतदधिकरणारंभेण परमतेन तावत्पौनरुक्त्यपरिहरतिसत्यमिति वाच्यैकार्यसमवायिवं विना पूर्वसाधन
 वस्थलक्षयितुमशक्यत्वेन वाच्यैकार्यसमवायुवांतरा पूर्वसाधनवस्थैवलक्ष्यवाच्योद्देश्यवेनोद्देश्यविशेषणत्वा

३८

लावात्तेषामर्थाधिकरणसिद्धांतांतेषायोगेनैतत्परिहारापरितोषात्कुमतेनाद्यथापरिहरतिअथवेति। ननुतेषा
मर्थाधिकरणोक्तयथासंयोगव्यवस्थात्तेषां प्रवर्तमाने स्थितसंमार्जनादिवत्संयोगानादरमिद्वै संस्कारवहेत्
क्रियुक्तातदनात्तेषां किं र्थेत्याशङ्क्यहं संस्कारादिति। प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानाद्याश्वसाधनेन प्रयुक्त
वाच्यमसेषु संस्काराणां विवेकायापनैरश्वसाधनत्वयाहति सूचनार्थं संस्कारवोक्तिरित्याशयः। सर्वप्रधानेषु अनुष्ठानमे
वोपपन्नं तेनानुष्ठानं च मसेषपीत्येतद्व्याख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति सावधारणानुष्ठानवाचिकियाशब्दात्फगमेनोपपन्नत्वा
ख्यानार्थोपपादनशब्दात्फगमेन च व्याख्येयं। यवस्थावाच्यश्रुतिसंयोगानुष्ठानशब्दप्रमाणत्वात्॥ यथाश्रुतश्वपक्षला
द्यव्याख्याने सिद्धांतलाघमपि यथाश्रुतमेव व्याख्येयमिति सूचयितुमाह यथाश्रुतं तावदिति। यद्वशदेन यद्वदृश्यतसंब
धिवेनैव संमार्गो विधीयते न शुद्धइत्येवं यद्वशदेनेति लाघव्याख्यानुग्रहेत्तुं। यद्वसंमार्गान्वयविधेयवैसंमार्गश्च
रूपस्याविधेयत्वापत्तेर्वाक्यानुरोधेन पदश्रुत्यवगतसंमार्गश्च रूपविधिबाधप्रसंगात्तद्विरोधेन वाक्ययद्वसंमार्गान्वय
धेवोचितेत्याशङ्क्यविशिष्टक्रियाश्चरूपविधिकल्पत्वाद्विशेषणान्वयविधेश्चक्रियाश्चरूपविधिबाधकत्वायोगोक्त्यर्थेन च

रा०
३६

त्यादिनश्रुतिर्वाक्षितानवतीत्यंतंलाघंयारयाउंयहारयसंबंधिनोयतःप्राप्तत्वेपिसंमार्गस्यसंबंधतरस्याद्यतो
 प्राप्तत्वात्समेयजेतेत्यादिवक्रियासुरूपविधानपेक्षावयविध्यनुपपत्तेर्यहसंमार्गसंबंधविधौसंबंधंतरविधेरवश्यंसाविवा
 दित्युक्तं। प्रदर्शनार्थवृत्तेष्ववश्यंसाविवाक्यवित्संबंधंतरस्येत्येवमिदंवाच्यं। अनेनवाच्यस्यविधेयतयाप्रयोजनशक्त्य
 संमार्गस्यशक्त्यायहसंयोगाद्देवसंमार्गस्यवस्येत्येवंप्रवृत्त्याख्याश्रुतिता। परमाद्यतिस्त्वर्थस्योद्देश्यस्यापूर्वसाधनस्य
 श्रुत्युक्तयहसंयोगेनैवलक्ष्यवाच्यत्वरमापूर्वस्योत्पत्त्यस्यपूर्वमात्रपर्यावसायियहवनियमसाध्यावालावेनयहवाच्यया
 यासावाहुहवेनलक्षणाशक्त्यहवेकार्यसमवायिनोवांतरापूर्वसाधनवृत्त्यवलक्षणाया न्यायवास्त्येवसौत्रहेतु
 द्याख्यार्थयहवस्यापूर्वसाधनलक्षकत्वानुपपगमेयहश्रुतिवाधापत्तेर्यहव्यालक्षकत्वेनावुत्पद्यमानाद्रहशदेनयहवस
 समवाय्यवांतरापूर्वसाधनलक्षयिवातस्यसंमार्गावयविधीयतेनचयहसमवाय्यवांतरापूर्वसाधनविशेषावययितयासंमार्ग
 विधिमनूपेत्यापूर्वसाधनमावद्यतेनसंमार्गेणावयशक्योविधाउत्ततोवांतरापूर्वसाधनविशेषावययितयैवसंमार्गविधानान्न
 विधिस्फुतेरपूर्वसाधनमावाच्यविषयतामभ्यपगम्ययहपदिकवाक्यतायायहसमवायितयाविशेषणासंकोचलक्षणा

बाधापत्तिरित्युक्ते कुतश्चिदप्युक्तं यद्यपि पुरुषार्थपर्यवसायिष्वसावविधिस्तथासंमार्गीति शब्दे पूर्वसाधनावितसंमा
गमितं प्रयत्नं विधातुं शक्नोति तथापि यद्वावया लावे संमार्गधारोपकारिवापत्तेरुत्तरसाधन इत्यावयावगमेन यद्वावय
स्यावश्याभ्युपगमनीयत्वाद्दहसमवायुत्त्वसाधनविशेषावयवौवावगतेऽसंमार्गविधिस्तथावलोचने वा विशेषावयावग
तौ न कश्चिद्विशेष इति विधिस्तथाववाक्यत्वे मानशब्दात्पगमेन यथोक्तोपस्कारयुक्तं सिद्धांतलाघं चारथेयमिति सूच
यिषुमाह। अथवेति। नवित्याशं कालाघं प्रत्यस्यासमपूर्वलेदादयुक्तमाशंक्य व्यावर्धे। नविति। नानादेवतायुक्तग्रहणसंस्क
तइत्यलेदादिप्रानामपियागात्यासानामविधेयवादिधेकसमधिगम्यत्वाच्चापूर्वप्रत्यस्यासमपूर्वलेदात्वात्प्रत्यसामै
वावरुणं श्रीणातीत्यादौ वप्रत्यस्यासमपूर्वलेदेन प्रयणवस्थायानवमेवम्यमाणाया एतदधिकरणाधीनत्वेन दानीमसि
द्वावस्थत्वाद्यागापूर्वौवप्रयोजकत्वावगतेऽतश्चैवैकवाशयमेतद्वाप्यमित्याशयः। अवेत्यादिप्रत्यक्षेत्वं तत्परिहारलाघं
काशयति राससमर्थत्वेन चारथ्यानुमाहसत्यपीति। प्रत्यक्षात्यासविद्यालावेपि देवतायुक्तइत्यलेदाद्यथा उपपत्तिकल्पवि
धिविहितत्वेनात्यासानां प्रत्यस्यासमपूर्वलेदोपपत्तिरित्याशयः। नवत्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेर्दृष्टार्थत्वेनात्यासा

रा.
४०

नामवघातादिवन्नाश्वर्थितास्तीत्याशंक्याह विनापिवेति। ज्योतिष्टोमशब्दस्यात्यस्य रूपयागवावितायायागात्यासवि
धिनिमित्तकत्वेनात्यासविधत्तावेनस्यस्यपियागश्च ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यवस्वरूपसिद्धेर्नष्टार्थवमत्यासस्यसंलवतीत्या
शयः। तस्मादित्युपसंहारसाध्यावष्टेनतश्चेति। नवत्यासासर्वाणां प्रत्यासन्नवेद्यफलत्वात्प्रयोजकत्वांसंलवोतिकमका
रणमस्तीत्याशंक्याह अवघातादिवदेवेति। फलं विनिसृजेवघातादेरप्रवृत्तवसिद्धौ यद्यपिवेधासाक्षादफलत्वं तथा
पिस्वरूपसिद्धयथा उपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं लविद्यतीत्यादिवात्तिकेयोर्योवपितिः सोऽपि योज्य इत्यर्थः। यहे कवु संबंधेऽ
नरितिलाष्यतात्यर्थमाहनवेति स्थलसमागवैषम्योक्त्यर्थं नतस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्या र्थग्वित्या
दिलायं स्पष्टवान् व्याख्यातं॥ ५॥ आनर्थक्यात्तदंगेषु॥ ॥ यहेष्वेवसंमार्गेन चमसेषितुक्ते सप्तदशारनिबंषोऽशिपावे निवि
शतेत्येवेति विंतायाः ४॥ सां गिकत्वेनानंतरसंगतिं च उर्दीकरणाधिकरण एवमसाधिकरणसंगत्यभिधानं नम्रवथिषमा
णत्वात् स्पष्टत्वेनानलियं कंधायलाघोक्तसंदेहं वचनयत्किं संदेहेनोपपादयति यदीति। तस्य शब्द उवादासामर्थ्यात् सप्तदश
रतिवृत्त्यस्य सप्तदशोऽशिपावेति वेशात्फगमे उवादात्तोऽशिपावशामि सत्यामेवा उवादादित्येवोच्यथापत्तिमा

४०

शंकरसप्तदशारनिबन्धवाजपेयांगत्वेनविधीयमानस्यसाक्षाद्वाजपेयाव्यायोगाद्वाजपेयाव्ययिद्योऽथवापेक्षायां
रूपस्यवाजपेयानव्ययिवात्साक्षाद्वाजपेयांगभूतायाश्चसौमलतायाश्चविदत्तावात्प्रदेयसौमरसाधारस्वद्वाराधोऽशिपा
त्रैश्विष्टयथाकथंविद्धहेनोक्ता।सप्तदशारनिशब्दलोहितोष्णीषत्रयायेनाष्टमविशेषणविधयर्थवैष्णवात्तात्रपदार्थ
वज्रवीत्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्यापदार्थसमर्थकत्वात्पगमेसंबन्धिपरत्रोपपत्तेःकोसौवाजपेयसंबन्धीत्यपेक्षा
।स्यवाजपेयाव्याख्यावांतरापेक्षयावगतस्यसामान्यतोदैर्घ्यापेक्षेदैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारनिबन्धविधौवित्यात्वा
ऽशिपात्रश्रयामनंतरोपात्तस्यरूपस्यसाक्षाद्वाजपेयासंबन्धित्वेननष्टवद्वावधानेपितत्त्वपदेशोपपत्तेःकथंषोऽशिपात्रे
निवेशइत्याशंकाथापीत्युक्तं।संबन्धिनोनुवाद्यवाङ्मयेनविशेषणेवाक्यलेदापत्तिस्त्वनार्थयद्धृत्।रूपस्योद्देश्यवैद्यवहि
तवाजपेयाव्ययसंलवेपिविशेषणविवक्षायांवाक्यलेदापत्तेर्वाजपेयशब्दस्यविशेषणवायोगमाशंकागत्यावाजपेयविशि
ष्टस्यरूपस्योद्देश्यवाङ्मयेतर्गतएववाजपेयोऽनोद्देश्यविशेषणमितिस्त्वनार्थयथाकथंविद्धृत्।अविशेषितस्यापुद्देश्य
त्वंसंचवेविशेषणस्यानाकांक्षितवाङ्मयेतर्गतावपुस्तयवद्वाक्यलेदापत्तेर्विशेषणवापरितोषाद्वाजपेयप्रकरणेमा

रा.
४१

नेनवाजपेयसंबधिवृत्तयातथातुवादपक्षश्चमतेनोक्तः। वज्रवीहेर्विशेषण परवसूचनार्थापरिमाणोक्तिः। तवनिवे
शोसतिवाजपेयशब्दमाजयेनलवतिमत्यक्षेनुवाजपेयप्रकरणमनुवृत्त्यतइतिलाष्टद्वयोक्तशुहेतुद्वयथापरहेतुद्वयोप
लक्षणाश्चिदंशयिस्त्वपक्षमाह। किमिति। समदशारत्निर्वाजपेयस्येत्यनंतरात्रयसंलवेवाजपेयशब्दवहितस्यपशब्दा
त्रयायोगात्प्रधानभूतवाजपेयात्रयसंलवेवागभूतपञ्चगव्यात्रयायोगात्वाजपेयात्रयाचतुर्कथंलावलक्षणप्रक
रणाबाधसंलवेतद्वाधयोगात्कृतिवत्तवाजपेयशान्तिपदिकषष्ठीक्षतित्वात्तवाजपेयात्रयसंलवेवातिपदिकलक्षणवत्तया
पादकवाक्यीयस्यात्रयायोगाद्वाजपेयांगतैवयुक्तानपशुयागांगत्तुक्तेवाजपेयात्रयेपिषोडशिपाजंगत्वात्
पगमेनसाक्षाद्वाजपेयांगत्वात्पारंपर्येणचवाजपेयांगवत्तुष्ट्यात्रयेणुपपत्तेश्चधनवादिहेतुनंपक्षद्वयविशेषा
त्पूर्वपक्षासाधकतामाशंक्युपांगत्वावेदकवाक्यवत्षोडशिपाजंगत्वावेदकप्रमाणोवेनिवेशइत्याशंकाहसाक्षादि
ति। एवमपिरूपस्यापिस्त्रोवेनषोडशिपात्रस्यद्वारमात्रवादवधायकवत्सूचनार्थःसाक्षाच्छब्दः। समदशारत्निवृत्तमात्राद्वा
जपेयात्रयेकथंषोडशिपशुयागद्वारावाजपेयांगत्वाकथंषोडशिपावेनिवेशइत्याशंकाहतेतिवाजपेयांगषोडशिपहा

४१

तस्य सोमरसाधारवद्वारा पिपात्रद्यवाजपेयाव्ययेयहैर्जुहोतीत्यातिदेशिकेन वाक्येन प्रज्ञेयाधिक्या गरूपहोमां
गवाविरोध इत्याशयश्च अनेन चानंतर्गता क्रितेरित्या नंतर्गशब्दाद्व्यासात्ताववाचिनः श्रुतिशब्दाद्वयमंगीकृत्य सा
त्तात्संबन्धिनिषष्टीश्रुतेर्विनियोक्तत्वादित्यपि व्याख्यासूचिता। ननु त्वेवितिसाध्यावाजपेयप्रकरणांतर्गतपशुयागाव्यय
द्वारा समदशारनिबद्धवाजपेयाव्ययि वासिद्वांते पिप्रकरणानुयहोपपत्तेरनुक्तमाशंक्याधिकारलक्षणप्रकरणाबाधे
पिकथलावलक्षणप्रकरणबाधाशयवेनोपपादयति। यद्यपीति। वाजपेयशब्दं जज्ञोक्त्यादिविधश्रुत्युक्तावपि प्रातिपदिक
श्रुतेरितरथेति साधेणैव व्याख्यातत्वात्सहीश्रुतिं व्याचष्टे वाजपेयश्चेति। ननु द्वयसायाह्यलक्षणावत्तेरप्युक्तो ज्ञेयवाशं
कापरिहारार्थश्चोच्यत इति साध्याशयमाह। ननु चेति। अदितिः पाशं प्रभुमोक्षेतमदितिः पाशाश्रुमोक्षेतानित्येकव
द्भवनांतमंत्रयोर्द्वैतप्रकरणात्तयोर्वद्भवनांतद्यैकपाशके कर्मण्यसमवेतांडकर्षेः पूर्वपक्षयिवाविप्रतिपत्तौ विक
ल्पः स्यात्समवाहुणे वृथाय कल्पनैकदेशादिति ननु माधिकरणसूत्रेण वद्भवनस्यासमवेतार्थवैपितदनुरोधेनानुपसं
जातविरोधावस्थायां श्रुतद्यप्रातिपदिकस्योक्त्ययोगान्नद्यैवतु प्रातिपदिकात्पर्ययोज्यवस्मृतैः प्रातिपदिकपारतंत्र्य

रा०

४२

लक्षणगुणवाचसायात्प्रातिपदिकात्तुरोधेन शतिपदिकाश्चिद्व्यलक्षिततदवयवसंख्यावाविवलक्षणान्यायकल्पना
 यायुक्तवाक्यमवज्ञवरूपानेकवज्ञवचनार्थसमुदायेकदेशवाच्यवज्ञवचनसमवेतकर्मवचकाशनार्थप्रयोज्यत्वेन
 वेनावगतवज्ञवचनस्यार्थेकदेशवज्ञवात्तुरोधेनोक्तवीर्यागाम्यवज्ञवचनप्रकरणाप्रानसाम्यादिकल्पइति सिद्धांतव
 त्प्रमाणेष्वप्युक्तत्वेनवज्ञवचनस्यप्रातिपदिकप्रतिगुणवोक्तेर्यप्यशब्देष्वप्युक्तत्वेनवाजपेयशब्दप्रतिगुणवृत्तपक्षयति
 इतितत्त्वैकदेशोपस्थासश्रृपशब्दयोर्ध्वपात्रेगौणवाक्यपगमाद्वत्तणोक्त्यागौणविवक्षितं। तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहा
 रसाध्यंवाच्यं तस्मादिति। साक्षाद्वाजपेयसंबन्धिनिसप्तदशारनिवविधौसाक्षात्संबन्धिनोपिषोडशिपावस्यसामान्यता
 दैव्यप्राप्तिमात्रेणविधेयसप्तदशारनिवविधयतायानिष्प्रमाणकत्वेनावधारणशक्तेर्यप्यशब्दगौणवृत्त्याषोडशिपा
 वसमर्पणार्थसाक्षाद्वाजपेयसंबन्धिनिर्देशकवाक्यपगमप्रसंगात्परपदसामानाधिकरण्यात्तावेनचगौणवृत्त्ययोगाद्
 पक्षेवसाक्षाद्वाजपेयसंबन्धिवेननिर्देशापक्षेऽतएवसाक्षाद्वाजपेयसंबन्धित्वात्तावेनसाक्षाद्वाजपेयसंबन्धिनिसप्तदशार
 निवविधानर्थकप्रसंगाद्वाजपेयांगभूतपशुयागसंबन्धिनिरूपेसप्तदशारनिवविधिरित्येवंस्रज्जहारव्यार्थमेवमित्यादि

४२

रा.
४३

ज्ञावदिति। **स्य** स्यवाजयेयांगत्वासावेशद्वयतिवसपशुशृपंविरोहमिति। साधेवाजपेयस्यरूपविशेषणोक्तिर्विद्युज्येतेत्यांश
कपासंयथाव्यादिशेषणव्याख्येयमित्याह **तस्मादिति** स्वरूपकार्योपयोगितांगत्वावसायाद्यप्यवषक्तौविज्ञा
तोत्यतिप्रकारत्वेन स्वरूपोपयोगानपेक्षणाकार्यस्यापि पशुनियोजनस्य पशुयागस्य चातिदेशादेव ज्ञातोपायप
रिमाणवैनतदुपयोगिनोऽयंगस्यानपेक्षणात्सप्तदशारनिवृत्त्यवाजपेयापूर्वीपयोगिवोक्तौवाजपेयविशिष्टस्य पशोर्दे
श्यतांगीकार्येति साध्याशयः। **विशिष्टा** उवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषपरितोषात्समतेनाधिकारलक्षणप्रकरणे प्राववाज
पेया उवादमाह। **अधिकारेति**। अनंगगतस्यापि च साप्तदश्यस्यापकारिस्थितत्वात्तत्रैवाजपेयोपकारिवोपपत्तेः कथंसा
वात्मकमपि प्रकरणं न विरुध्यत इत्याह **वद्व्यतिहीति**। **कार्येणोक्तकर्मा** समवायाद्वाक्यसेदस्यात्। **ज्ञानार्थक्याप** त्याश्र
तक्रियाव्यायोगेन तदंगावतारे स्थिते तद्विशेषवितावेनोत्तराधिकरणद्वयस्यानंतरसंगतौ स्पष्टाशामसिकमलोपस्था
नयोऽदंगावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः संमार्गारण्यसंस्कारविता नंतरमेव विताकार्या न साप्तदश्यगुणवितानंतरमित्या
ंशक्याह **वमिति**। क्रियायाऽसात्त्वात्क्रियाव्यायोगादुपवक्रियासाधनद्वयद्वारा क्रियावयेनार्थाद्वयसंस्कारत्वावग

तेषु एव चिन्तानंतरं चिन्तायुक्तेत्याशयः। ननु धातुसंबन्धाधिकरणमुन्वृत्तिवशादसिक्कमणश्च किर्यांतराव्यावगमे
पाराडपकारिवेद्यव्याविरोधाकथं संस्कारवावगतिरित्याशंकाहतेति। आसीद्वेपनमुन्वेति स्मृतेर्वीप्साश्चिष्टाह
विरूपस्थासीद्वयश्च एणमुलोपादानादपकारिवेद्यतं वदादाह्वयनुपपत्तेः संस्कारश्चतुकार्ययोग्यताधानार्थवात्
तिकाच्यमाह्वयपत्तेः संस्कारवावगतिरित्याशयः। प्रयाजविधायिसमिदादिवाक्ये लोपिकमवाक्यस्याद्यवात्प्रयाज
वाक्ये प्रयतइति लाघमयुक्तमित्याशंकावांतरप्रकरणाशयं वाक्ये क्तेः श्रवयितुमाह परश्चेति तदेति संदेहलाघंयाव
हेतुदिति। विस्पष्टजुहोति संबंधश्च तेः पूर्वपक्षवचनयुक्तयोगात्संदेहायोगमाशंकाह संबंधेति। यथा कथं पुनरुक्तयेति ला
घेण विस्पष्टकथसंबन्धावगमेनारुणाधिकरणसंदेहमाक्षिपेत्तु एणमरुणिमानमित्यादिलाघेण शब्दवक्तृविसवादात्
रिहारोसिहितमथासिक्कमणश्चापि एणमुन्वृत्त्या किर्यांतरसाधनवावगमादमृत्तवाच्च वक्तृवरूपालोचनेनासाधनवा
वगमात्संदेहोत्पद्यपरिहारोवाच्यइत्यर्थः। एतदेव विवृणोति। कर्मणश्चि। एतेन रुक्तात्तर्हि नेदमधिकरणमारथमित्या
शंकायाद्ययदुक्तोलावेसवंतीति। अथ यद्वा लमुलोलावमात्रवाविवस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणइत्याहुषा

रा.
४४

५५
दानादृष्टविषयनियमेवोपपत्तिभूतस्य साधकृत्या संबंधस्याणुनुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालवाच्यथानुपपत्तिसाध-
नेनकर्तृभूतदृष्टावयात्मानवगतेर्दृष्टनियमोपपत्तिवायोगादपरिच्छेदकत्वेनवाकृत्यायागुणव्वकृत्यासाधनदृष्टो-
पादानानौपयिकवादध्वर्गस्यचदृष्ट्येहद्वारत्वेनालिमतस्यानेककृत्यासाधारण्येनैकहायनीवद्व्यवस्थितकृत्या-
हारत्वायोगाच्चतुर्धावैषम्यमाहानेनवेति। **कर्मणः** कर्मणासहसाध्यसाधनबलक्षणावयायोगादलिकामंजुहोतीतिवा-
क्यविलागरूपोलेदृष्ट्यादित्येवंपूर्वपक्षसूत्रावयवव्याख्यार्थकितावदितिलाघ्यावष्टे **कितावदिति**। कर्मेवविचार्यत-
इत्युपक्रमात्सर्वार्थमसिक्कमाणारंभकर्मतिष्ठतिज्ञायांश्रितायांजुहोत्यवयाद्वोममात्रार्थवधतीतेऽकुतःसर्वार्थतेति
ष्टेकर्मणोसिक्कमाणस्यापूर्ववाद्दोमारंभकर्मसाधनत्वेनप्रतीयतइतिकर्मसाध्यमद्येतिवद्भूतीहिलोकाजुहोत्यव-
यसर्हिक्थमित्याशंक्यजुहोतिसंबंधपरित्यज्यासिक्कमाणंविधीयतइत्युक्तं। **शोकं** व्यावृष्टेनतावदिति। **नद्वित्याशंका**
लाघ्येनेवहेतुनाकीणातिनानसंबध्यतइत्यादिनासिवाक्यभेदइत्यतारुणाधिकरणशंकालाघ्यवदानर्थक्यपरिजिही-
षयैकवाक्यतापादनार्थत्वेनव्यावृष्टेनद्विति। **अथ** चकृत्यावयायोगेपिकर्तृत्वेनावगतस्याध्वर्गदेशकर्तृत्वशक्तिजननार्थ

४४

संस्कारपेक्षायां देशान्तरस्थकार्यप्रत्यासत्तिजननेनासिकमणश्चकर्तृशक्तिजनकतया कर्तारिं प्रति संस्काररूपरुग
एवेनावयवसंभवतीत्येवंपरिहारार्थेन कर्तृगुणशक्तिस्त्वावयवव्याख्यार्थस्य तद्व्याख्या दिलाप्यं व्यावष्टे परिहारश्चेति जुहे
त्यत्रापि तदास्ति मकर्तृव्याविरोधं न वितिलाप्यावयवेनाशं कुरुहोतीत्येष समानकर्तृवाचिणमुक्तवाक्यं कर्तृशतपुरु
षावयवेनावगतमथसिकमणश्चयत्नमाख्याते क्रियाधात्रा न दंगतयैव विधातृशक्तौ तिनगुणशतपुरुषागतयेति प
रिहारार्थं नैतदितिलाप्यावयवं व्याख्यातुमाख्यात इत्युक्तं। अथ तो वगतकर्तृव्यपुरुषश्च प्रयोजनवत्त्वाधात्रा सात्के
नांगावयवयोश्चेति विधायकाख्यातत्यागा न दंगतया सिकमणश्च विधित्वं संभवतीति न वृत्त्यापीति लाप्यावयवेनाशं
कषकरणावगतया दर्शयामि सांगतावद्यापि सिकमणश्च कर्तृदर्शयामि सांगतावद्यापि सिकमणश्च कर्तृमिदं पेक्षायां यथाशक्त्यादितु प
बंधेन प्रत्यासत्त्या स्य कर्तृसंस्कारकजनकश्च प्रयोगवचनाद्विधित्वं विद्यतीति परिहारार्थं नैष इतिलाप्यावयवं व्याख्यातुमथ
व वितुक्तं॥ ॥ साकांक्षं द्वे कवा कं व्यादसमाप्तिर्वेण॥ ॥ सिद्धांतसूत्रव्याख्यार्थं नैतदित्यादि प्रयाजेष्वेवासिकमणं निवि
शत इत्यंतं लाप्यावष्टे सवस्थातावदिति। एवं पक्षहेतो रसमाधेन सर्वपरिहारार्थं न वित्यादिलाप्यं व्यावष्टे शक्नोतीति। अ

ककर्मवियनिप्रयाजकर्मणोवांतरप्रकरणमावेनानन्वयान्नप्रयाजवाक्येनसहासिकमणस्यावांतरप्रकरणंकाक्ये
कवाक्यवंध्यादितिपूर्वपक्षेनेणोक्तासाकांतंविनिप्रयाजचोदनातश्चप्रयुक्तायाकयंसावाकांतंविनिप्रयोजकमणश्च
प्रयाजैश्चसहागांगिसंबंधप्रहार्यदलिकमणवाक्यप्रयाजवाक्येकवाकरूपमवांतरप्रकरणंतदेवसिद्धांतो लिधीयते
इत्येवसूत्रद्वयंयद्यारण्यमित्यर्थश्चनन्वयवांतरप्रकरणरूपकवाक्येप्रयाजवाक्येकवाकरूपमवांतरप्रकरणंतदेवसिद्धा
कवाक्येकविविधतायैकवाक्येनैकौचार्थसमाप्त्यैववाक्यवाक्यांतरव्यास्यपगमादसमाप्त्यक्तिर्नयुज्येतेत्याशंका
हयदपीति।प्रयाजसूत्रविधिमावेणप्रयाजावांतरप्रकरणसमाप्तावपिजौहवचनमुत्तीर्णतादिप्रयाजगुणविधिनासमाप्तिर
विद्यतीत्याशंक्यगुणविधिनेत्युक्तं।कथमसमाप्तिरवसीयतइत्याशंकाहयनेति।यस्मादलिकमणाद्ध्वं प्रयाजशेषालि
घाशणाख्यप्रयाजानांगुणो लिधास्यतेतस्मात्प्रयाजानांप्रकरणमद्याधवसीयतइत्यर्थश्चसंदिग्धेउद्यवायाहाक्यलेदश्या
तानन्वयलिकमणश्चणमुत्पत्त्युक्तक्रियांतरांगवोपजीवनेनपूर्वोक्तप्रवृत्तिविचारात्प्रतिपादसंगतिर्भुक्तोपयानश्चउ
वैय्यापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपास्त्रिंशत्कर्तृसंस्कारवावगतेःसामाद्यसंबंधापेक्षायां वप्रकरणात्प्रकृतकर्म

रा० गद्वावगतेः क्वचिदंशेऽतिशयापारासावान्नश्रुतिपादे संगतिरित्याशंक्यासंगिकवेन संगतिमाह सिद्ध इति। कर्मणा
कर्तृ मपि संस्कारद्वारा कर्माव्यये सिद्धे प्रसंगात्किमवांतरषकरणेनोपपन्नसामिधेयबुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रक
रणाद्वाक्यत्वे दर्शयमाणसप्रकरण इति साध्यमते संगतिः। वार्तिकमते वांतरषकरणात्कर्मणामसिद्धमणादीनामं
गक्षतप्रयाजादिकर्माव्यये किं सामिधेयबुवचनावांतरषकरणमुपपन्नानुवर्तते न वेति संगतिरित्यर्थः। सामिधेयादीना
मुदाहरणवशं कासाध्यस्य ज्ञोपवीतः शब्दादतस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीताध्यापयेद्यजेतयाजयेदिति काठकशाखावि
हितकर्मगन्ततनवस्त्ववित्तु कयज्ञोपवीतशंकोपवीतोक्त्या निरम्बा। साधेनुसंबधर्मवशं कानिरासायप्रकृतयज्ञा
गद्वावगतेऽर्थे यज्ञशब्दः। अस्मिन्ननुवाके सामिधेयेऽस्मिन्निविद इत्यादिविलागोक्तेः प्रयोजनमाह तवेति। सामिधेनीप्रक
रणे वर्तमान एवोपवीतमात्रातं निवृत्ते वा तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौ चे संदिग्धश्चेद्यारख्याते सामिधेनीनामवा
तरषकरणस्यासावादनुवृत्त्यननुवृत्तिसंदेहो न युक्त इत्याशंकार्थं न द्वितिसाध्यं पूर्वाधिकरणे साध्यकृतावांतरषकरणाकृत्याह
नादवांतरषकरणासावाशयवेन तावद्वाच्येन द्वितीया महाप्रकरणेनांगतया सामिधेयादीनां ग्रहणाकारणत्वात्तावेनेति

कर्त्तव्यताकांक्षानक्षरणप्रकरणं न संलवतीत्याशयः **म**तेतु सर्वाधिकरण एवावांतरप्रकरणकृत्यादनात्स्याजदिष्टदृष्टार्थ
 ध्वंगेषवांतरप्रकरणसद्भावेपिसामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेदिकृत्य कर्त्तव्यतानाकांक्षवान्वांतरप्रकरणमस्तीत्येवमाश
 यत्वेन दद्यावष्टे **अ**थवेति। अस्मिन्त्यक्षेपरश्च द्रव्यश्च प्रकृत्यकरणमतिशयाधानं परप्रकरणशब्देन विवक्षितं। **स**त्यमिति प
 रिहारसाधं अवांतरप्रकरणकृत्यादनाशयत्वेन तावद्वावष्टे **न**ैतदिति। महाप्रकरणावगते लावनांगवोपपादकत्वात्स्थाना
 नुयहकरणवृत्त्यतमहाप्रकरणावगतेनांगत्वेन कथं तावद्व्यतिवृत्त्यत इत्यर्थः **न**नुंगलावनानामंगव्येषाधायापत्तेः प्रधा
 नलावनाव्यो विरुध्येतेत्याशं क्वाह्यत्वेनेति यथांगवाक्यानामवांतरवाक्यार्थपेक्षया परिपूर्णार्थानामपि महावाक्यार्था
 पेक्षया साकांक्षज्ञात्स्थानवाक्येकवाक्यत्वं तस्यामपि वावस्थायां चार्थपरिपूर्णविमात्मीयरूपन विरुध्यते तथांगलावनानां सां
 गानि प्रतिषाधयेपि प्रधानलावनां प्रत्यग्वन्तस्यामपि वावस्थायां सांगानि प्रतिषाधयामविरुद्धमित्याशयः **स**र्वाधिकरण एवा
 वांतरप्रकरणकृत्यादनेनुयद्यपि परश्च द्रव्यश्च प्रकृत्यकरणेति शयाधाने सामिधेयः स्युयं ते तथापि तासामवांतरप्रकरण
 मस्तीत्येव साध्या रथेयमिति स्वयितुमाह **सं**स्कारोपीति। **न**नु दृष्टार्थस्योक्त्यादिसंस्कारस्यावांतरप्रकरणसद्भावेपिसा

प्रधान ४

मिधेनीनादृष्टार्थवेनेतिकर्तव्यतानाकांक्षवाञ्छनद्यादित्याशंकताद्यपिनियमादृष्टांशसिद्धयेऽतिकर्तव्यताकांक्षणादस्य
वावांतरषकरणमित्याह दृष्टार्थेष्वपीति। किंच केवनादृष्टार्थेष्वपीति दृष्टार्थेति कर्तव्यताकांक्षणात्तदस्येवेत्याह दृष्टेपि वेति। यतः
संस्काररूपणामयंगानामवांतरषकरणमस्तीत्युपसंहरति तस्मादिति न चेवमपि दृष्टार्थेवेति कर्तव्यतया सामिधेय्यवचन
यनैराकांक्षसिद्धेर्वा सो विद्यास विशेषरूपोपयानात्मिकायाश्चेतिकर्तव्यतायाः शीतवातादिवारणात्मकदृष्टार्थमात्रेणपि
यवसानाददृष्टार्थवागते सदाकांक्षानसंभवतीत्याशंक्याहातश्चेति। विवक्षादि क्रमेणोपजनिता योवर्णग्रहणसामर्थ्यकर
णरूपः षोडशसंस्कारसद्वत्तुहीतेनेत्यर्थः। तस्माददृष्टार्थेपयानादीतिकर्तव्यताकांक्षा यस्तीत्युपसंहरति तस्मादिति। सामि
धेनीनामवांतरषकरणमज्ञावेवा सो विद्यासरूपोपयानद्यतदंगवसंभवेन षकरणविच्छेदकवायोगात् षकरणनिवृत्तिरु
पमिद्वांतशंका उपपत्त्या संदेहात्ते पार्थक्यं प्रनरितिसाध्यमवांतरषकरणनिवृत्त्यनिश्चयेनावांतरषकरणविरोधानिश्चयान्म
हाषकरणे दर्शयणमि साध्यमिद्वांतसिद्धेरुक्तमाशंकोपपादयितुमाह एवंतहीति। संदिग्धेपि वलवहिरोधे उर्वलव्यविनि
योक्तव्यं न संभवतीत्याशयः। सामिधेनीषकरणविच्छेदकोक्त्यर्थे निवित्यदानीति साध्यं व्यावर्धे उच्यतेति। एवं सत्यवांतर

प्रकरणानुवृत्तिरूपसर्वपक्षशंकावृत्त्युपपत्तेः संदेहो न संभवतीत्याक्षेपार्थं यदीति लाघवावयवं व्यावर्ध्वं तर्हीति निविद्धि
 विविधत्रयापि सामिधेनीप्रकरणश्च काश्चैश सामिधेनी कल्पैरुज्जीवनसंलवासंलवसंदेहादनुवृत्त्यननुवृत्तिसंदेहोपपाद
 नार्थपरस्यादितिसाध्यावर्ध्वं नैतदिति किं तावदित्यादि पूर्वपक्षसाध्या तावत्तु तोद्यावर्ध्वं किं तावदिति निविद्धाः प्राकृत्य
 च सामिधेनीनां कीर्तनाकाश्च सामिधेनी कल्पपर्यंतं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपपन्नानप्यंतं कथमनुवृत्त्यवगतिरि
 त्याशं कृतिर्वाहंतव्यन्यथापादोऽसवतिवर्हिर्वद्योथावाहेत्युपपन्नानात्यश्चादपि सामिधेयानुवचनंगकीर्तनात्तदेवावे
 सामिधेनीरश्च यत्तनावपश्यन्ति तद्व्योवाघारविधायकमे सामिधेयानुवचनोपसंहारादुपपन्नानेपि सामिधेनीप्रकरणा
 नुवृत्तिः स्थितोक्तास्वविता निविदामथयवधायकवार्थसंदेहसमर्थनोपसंहारलाघानुसारात्परप्रकरणे पाठस्तुक्त्यापदा
 न्नरवेनोत्तरसूच्यारया उमथवेत्युक्तं सामिधेनीवन्निविदामपि अग्निसमिधनप्रकाशनार्थं त्रिपिसामिधेनीनामग्निसमिध
 नार्थं काष्ठप्रपकाशनार्थं त्रिविदामिधप्रपत्तेपफलाग्निसमिधननिष्पत्तिप्रकाशनार्थं त्वादगन्मध्वसंज्योतिषाश्चे
 तिदर्शणमिहफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थं मध्वदर्शणमिहसांगवत्सामिधेनीप्रकाशेध्वप्रपत्तेपफलनिष्पत्तिप्रका

रा०

४८

शनार्थं त्रिविदां सामिधेयंगतायुक्तेत्यर्थः **उत्तरार्द्धे** च **यथेति**। **सर्व** पक्षमुपसंहरति **अतीति**। सिद्धांतमाहेति **शप्तशति**।
 सौत्रवाक्ये दशहोक्ते वांतरश्चकरणरूपवाक्ये कवाकवालावेष्टमश्तनेनार्थाद्वार्यातेत उपपत्तिरेन च वायोक्तिश्चा
 र्याशं विच्छिन्ने तुक्ता कार्थेऽसामिधेनी कल्पेऽसामिधेनी चरणो जीवनान्न निविदा विच्छेदकं सवतीत्याशंक्य न हीत्युक्तं
 न हीत्येतावतो निषेधार्थं द्विशब्दयोः न रुक्तं। **निविदामपि** सामिधेयंगवाक्यतत्त्वं चरण विच्छेदकात् तत्पाशं करसा
 मिधेनी निरसंबद्धे मयं धेनेति लाघावयवव्यतिर्निविदामनंगवमुपपादयितुमाह **तावद्दीति**। **निविद** इति श्रुत निष्ठया सा
 मिधेनी प्रकाशे धपक्षे पफलाग्निसमिधेन निष्पत्तिप्रकाशनादगत्प्रश्रित्यादीनां दर्शश्च मासां गश्च त्रिविदां सा
 मिधेयंगवं सविष्टतीत्याशंक्याह **तवेति** दर्शश्च मासादिफलस्यादृष्टहारसाध्यवेन प्रज्ञापेक्षवाङ्महाजननादिफलनि
 ष्पत्तिप्रकाशनं यंगवमुक्तं इधपक्षे पफलस्य वेऽसमिधेयं दृष्टहारसाध्यवेन प्रज्ञानपेक्षवात्फलनिष्पत्तिप्रकाश
 नस्यांगवं न युक्तमित्याशयः **सामिधेनीनामपि** निविदप्रकाश्याग्निसमिधेने साधने धपक्षे प्रकाशनार्थं त्रिविदं
 ताकल्पयितुं शक्येत्याह **यथेति**। **सर्व** द्विध्याख्यामुपसंहरति **नति**। **उत्तरार्द्धे** च **यथेति**। **एकविंशति** मनु

ब्रूयात्सतिष्ठाकामद्येत्यादिषष्ठीश्रुत्याकाथकल्पानांपुरुषार्थवावगतेष्वकरणेनयहणान्नडुजीवनंनसंसवतीत्या
शयः। नवेवंसतिकाश्रुकल्पेनैवप्रकरणविच्छेदसंलवानिविद्भिर्विच्छेदोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याहयदिपुनरिति। नवनंगवेपि
निविदांपरप्रकरणपाठसंलवानप्रकरणविच्छेदकतासीत्याशंक्याहयापीति। काश्रुकल्पनामंगवालावेनप्रकरणाउद्वि
प्रमाणालावान्नतद्वलेनपरप्रकरणपाठकल्पनायुक्तेत्याशयः। एवंचनिविदामंगवश्चपरप्रकरणपाठश्चवाकल्पयितुम
शक्यत्वादन्तरप्रकरणविच्छेदकवसिद्धेर्महाप्रकरणेनोपवीतश्चतुर्दशपूर्णमासार्थतायुक्तेतिस्र्वार्थमुपसंहरति। नवि
ति। ननुदध्नेदियकामाधिकरणयायेनैकविंशत्यादेशुणात्फलावगतेन्निराश्रयश्चगुणश्चफलावयाउपपत्तेः। विच्छिन्नेच
प्रकरणेतेनाश्रयादानाद्वाक्येनवाश्रयदानेगुणफलाश्रयाश्रयसंबन्धद्वयकरणाद्वाक्यसेदापत्तेर्भाविनांतरवाद्वाक्यसेदप
रिहारेरेवतीवारवतीयादिष्वपिवाक्येनाश्रयदानाहुणफलावयाउपपत्तेः। स्थितसिद्धांतहानिप्रसंगात्प्रकरणेनाश्रयलासा
द्यंविच्छिन्नश्चापिप्रकरणश्रुकाश्रुकल्पेरुजीवनावगतेरुपवीतस्यापिसामिधेयंगवप्रसंगादुपपत्तिरिति। ननु
ति। प्रकृताश्रयलासात्कर्मणएवात्रफलनगुणादितिपरिहरति। उच्यतेइति। श्लोक्यावष्टेनैवेति। ननुकर्मांतरवेसंस्थेयाउपा

रा-
४६

याकर्मितर

दानात्संख्यामात्रविशिष्टानुवचनविधिरपरिपूर्णश्चादित्याशंक्यातिदेशात्संख्येयत्वात्तमाहकथमिति। ननु कर्मरिते
वैपिकाद्येनैवसामिधेयानुवचनेनप्रसंगाच्चवर्थसामिधेयानुवचनकार्यामित्यसमिधनप्रकाशनसिद्धेर्लोकामउत्पानु
ष्ठानावगमाकर्मोत्तरवोक्तिश्चकिमर्थेत्याशंक्याहयद्यपिवेति। अनुष्ठानविशेषपिप्रकृताश्रयानालाद्रुणफलाद्यनुप
पत्तेःकर्मोत्तरविधिविनावाक्यानर्थक्यप्रसंगाच्चकर्मोत्तरवोक्त्याशयः। ननु कर्मोत्तरवेष्टयक्ययोगापत्तेस्तेनाप्रसंगाच्च
वर्थसामिधेयानुवचनकार्यासंलवाच्चकर्मोत्तरवयोरनुष्ठानविशेषोष्ट्येवेत्याशंकतेन। ननु प्रकृतानुपयोगिवादेवताने
यशंकायुक्तेत्याहतावदिति। नचकर्मोत्तरवेष्टयक्ययोगापत्तिरित्याहतावेति। एतदेवप्रश्नप्रवर्णादयति। कुत इति। यद्य
नमःप्रवक्तृ इत्यादिनिगदष्टपञ्चात्सामिधेनीवचनेक्रियमाणेपञ्चाद्वचनवाच्येकविंशतिमनुब्रूयादित्ययमनुशब्दःप्रयु
ज्यतेतस्यानिगदरूपस्यानुप्रयुक्तत्वेनष्टयक्ययोगेसतिसामिधेनीलिरत्नात्तादनुवचनवविधातापत्तेर्नष्टयक्ययोगोयुक्त
इतिसावेशानवमंगीकृत्यचारयेयं। यद्यक्ययोगेपिसामिधेयंगवात्रिगदालभ्यतइत्याशंकांनिरस्तुश्लोकवाच्ये
हीति। जातवेदोरमयापशून्मयीतिलिंगात्रिगदष्टाथमिप्रकाशनाथवावगतेर्नसामिधेयंगतेत्याशयः। अत्रयसमिधमा

४६

नायातुङ्गहीतिषैषपञ्चाङ्गावनिमित्तानुशङ्खोसविद्यतीत्याशंक्यप्रत्यययोगेकवर्थाग्निसमिधनषैषप्राप्तेरनाशंक्य
 वात्रिगदानंतयनिमित्तानुशङ्खोसविद्यतीत्याशंक्यप्रत्यययोगेकवर्थाग्निसमिधनषैषप्राप्तेरनाशंक्य
 योमेवसत्येकविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेद्यवेनातिदेशप्राधानामपिषोवाजाअसिधवश्चाद्यानामृचामग्निसमिधन
 प्रकशकत्वेनसामिधेनीवासावापत्तेरप्रयोगमध्यस्थानेर्निप्रयोजनवेनासमिधनीयत्वाहवामग्निसमिधनप्रकाशक
 त्वात्तुपपत्तेःसामिधेनीनामेकविंशत्यादिसंख्यापरिच्छेद्यतातिदेशप्राप्ताविहयेतेत्याहकिंचेति।शोकंयावष्टे।एकविंशत्या
 दिसिद्धावदितिउत्तरार्द्धाख्यायंसचेत्तुक्तं।कथंतर्हि कर्मतिरवेष्टंतःकुतुप्रयोगसिद्धिरित्याशंक्याहतेनेति।येनकार
 णेनाग्निसमिधनप्रकाशनवविनासामिधेनीवृत्तसंस्रवतिकुतुप्रयुक्तवचविनामेवसमिधनीयवृत्तसंस्रवतितेनकारण
 नाशानिधानकर्मविलविद्यतासंयोगात्तन्निमित्तवानदर्थसिद्धिविधीयतइतिवत्तुर्थाधिकरणत्वायेनावगत्याग्नि
 समिधनप्रकाशनाशानिधानसामिधेनीकर्मस्वरूपप्रकृतिल्लतकवर्थसामिधेयानुवचनवकाशेसामिधेयानुवचनेन
 प्रवेशात्प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिधनाधीनवकर्मतिरश्नत्वापिकाश्यासासामिधेयानुवचनयेत्तुक्तेप्रयोगमध्यपात्यग्नि

रा.
५०

समिधेन प्रकाशनस्य पंचदशसंख्यावच्छिन्नसामिधेनीसाध्यवाक्यमेकविंशत्यादिसंख्यावच्छिन्नसामिधेयब्रुवचनेन
मिदिरित्याशंक्यशक्ततद्यवेत्तुक्तं **उप**वीतमिति विद्वद्विहितकवर्थसामिधेयनंगवेष्टिकाशसामिधेयंगतविद्यतीत्या
शंकार्यननुसामिधेनीकल्पानामिति लाघ्यावष्टेन द्विती। निविद्यवधानानि वृत्तम्यकवर्थसामिधेनीप्रकरणम्यका
द्येष्टसामिधेनीकल्पेष्टप्रकरणेनाश्रयालालाद्वाकोनाश्रयाव्याभ्युपगमापत्तेस्त्वचवाक्यतेदप्रसगादुणफलाव्या
संसवेनाश्रयापेक्षातावात्र निमित्तो जीवनानुपपत्तेष्टप्रकरणेनाश्रयालातेपिगुणफलाव्यात्फपगमेनाश्रयतयासा
मिधेनीग्रहणेपितासांसंख्यावयिष्टमात्रेण यात्यतयाकर्तव्यत्वेनाविधानात्संख्यासामिधेयव्ययवाकोनैवात्फपगम
नीयवापत्तेर्गुणफलाव्येष्टिप्रकरणानपेक्षणात्सामिधेनीनांप्रकृतवालावात्यकरणानापवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधे
नीवाक्यनंतगतवाचवाकोनोपवीतग्रहणानाशंक्यवात्रकास्यानामपिसामिधेनीनानुपवीतसंगमिति परिहारार्थेनेति
ब्रूमइत्यादिलाशंकाद्येष्टसामिधेयकल्पेष्टप्रकरणेनाश्रयानुवृत्तावपिकाशसामिधेनीप्रकरणेनोपवीत
मितिग्रहणोपपत्तेर्गुणफलाव्ययवविच्छिन्नप्रकृताश्रयत्वेनानिष्टवाउपेत्यध्वयंकाशानांसामिधेनीनांकृतंगनिराका

५०

प्रा

द्वेन प्रकरणात्तावात्सद्वावेपि देवावैसा मिधेनी रश्चेत्यस्य धाराथवा दंगतवेन सा मिधेनी प्रकरणानुवर्तक
 वादुवर्तकांतरस्थानाशंकनीयत्वात्सन्निधिनोपनीतमंगं स्यात्सच प्रकरणादुर्वल इत्येवंपरिहारमाहनेतदिति।
 श्लोकं च वदे सर्वं वेति। अतिदेशलत्पानामपि प्राकृतानामंगानां क्लृप्तोपकारकवेनोपदिष्टेऽप्यप्रतिवृत्तिसिद्धि
 णात्पदार्थानुयाजान्यजतीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणवेनोपदिष्टानामप्रवर्गाणामप्यंगानां क्लृप्तोपकारकवेनोपदिष्टा
 गपरिष्ठापिता गयार्हियाविकृतित्वावतयोक्तं गग्रहणवेलायामेव ग्रहणात्तदंगानां चानिर्वाकां तत्वात्प्रकर
 णेनैव प्राकृतं गग्रहणोपपत्तेस्तद्वावृत्त्येवदिसुक्तां प्राकृतं गग्रहणसमकालतत्त्वणार्थमध्यशब्दश्च निवेदनीयसन्नि
 धिपठितानां विदेवनादीनां स्थानादतिवेदनीयांगत्वात्प्रतिज्ञासमानश्च प्रकरणावगतेन राजसूयांगवेन बाधो बला
 बलाधिकरणेव व्यमाणः काश्चासामिधेनी सन्निधिनोपवीतश्चाश्चासामिधेन्यंगतायाः प्रकरणावगतेन दर्शयमाणसं
 गवेन बाधसिद्धेदृष्टान्तितः। तस्मादिति सिद्धांतोपसंहारस्तथा च तस्मादिति। गुणानां च परार्थवादसंबंधः समवायसं
 तः॥ पाचविचारश्चोपवीतविचारसंगतिमाशंक्याद्वा जयेयांगवेनावगतश्च समदशरतिवृत्तवा संसवान्दंग

रा-
५१

पशुयागावतारेसिहितेतेनैवयायेनासिकमणोपयानयोः कर्मांगभूतकर्तृवतारेसिद्धे किमसिकमणश्चकृत्
दर्शिएमिसांगवातदंगेषुसर्वविस्ववतारप्रयाजहोममावांगवाद्वातदंगभूतेधुर्युमावेग्यवीतश्चवकिंसाभिधे
यनुवचनमावांगवातदंगभूतेहोमभवेवतारश्चकृत्दर्शिएमिसांगवाद्वातदंगभूतेषुसर्वविस्वितिविचारात्यर्थव
सितश्चानर्थक्यतदगावतारश्चायश्चपवमानेष्टीनामाधानांगवेपियज्ञवासावात्राधानप्रकरणपठितानां पात्राणां
ताश्चवतारइतिप्रतिपादनात्त्वमतेनापवादतया संगतिमाह **आ**नर्थक्यादिति। साध्यमतेउक्तियवमानेष्टीनामाधानांग
वात्पात्राणां ताश्चवतारो नंगवाद्वातदंगभूतेतिविचारात्सा संगि की संगतिः **वैकं** कतेन न वेतेनेति पृथुदिसावधंगश
कांनिरस्यत्रयाधेयइत्युदाहरणलाघ्यावष्टे **वारणे**ति वारणानि होमयुक्तिं कृत्वा वकार्यार्थानि वैकं कतानि सर्वपात्र
कार्यार्थानीत्यर्थः **प्र**करणेनाधानांगवावगमात्पवमानेष्टिष्वेव निवेशश्च सर्वयागेषु वेतिसंदेहायोगमाशंक्य
जेववर्त्यतेनुष्ठीयतेनेनेतियज्ञाववरशब्देनयागांगवासिधानात्प्रकरणगत्यायागरूपाधानांगवावर्धनसंदेहोपपा
दनार्थनवेत्यादिसाध्यावष्टेयज्ञेति किमित्यादिष्वपक्षसाध्यावष्टे **आ**नर्थक्यादिति **एव**मित्यादिसिद्धांतलाघ्यं संति

१४

५१

यथावद्वेत्ति श्लोकं यथावद्वेत्ति करणेति केन वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरता किमितीति लाघस्यद्येति करणस्य
 येन वाक्येनाग्रेर्वन्तित किं वाक्यमित्ययंगव्यतिपादकत्वं परामर्शार्थं विस्मृतं पवमानेष्टीनां कैमर्थाकांक्षाया माहं हव
 नीयेषु ह्यतीति क्लृप्तफला हवनीयसंयोगेन कल्पफलानामिष्टीनां तादृगारेगावो वासंतामगारेकुसुमानीत्यादिवचन
 धाद्येपिसप्तस्य विरोधाज्ज्ञातव्यं नृत्तिवेन वेष्टिसिराधारानपेक्षणादिश्वजिह्वत्सुर्गेपिकल्पमानेनुहोत्युपलक्षिताद्यागा
 त्सुर्गेयागस्य वा हवनीयेनापरोऽहृष्टसंस्कारइत्यहृष्टद्वयकल्पनापत्तेरग्निसंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टी
 नामग्राधानवद्वाक्येनायंगव्यतिपादकत्वं नागतेत्याशयः सिद्धांतलाघं हृष्टयति नवेति आहवनीयप्रयोजनानिधा
 यिवाकांतराश्रितेरनेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्यंगतया हवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वादग्निहोत्रादी
 नां पवमानेष्टीनां वक्तृताश्रितफलवत्त्वेष्येकेन वाक्येनाहवनीयस्य क्वचिदुपवेकवित्याद्येति धीयमानेवेरुप
 पत्तेः सप्तस्य श्रुतिलक्षणावृत्तिविरोधापत्तेः पवमानेष्टिवत्त्वविश्वजिह्वादीनामश्रुतफलत्वेनाहवनीयांगत्वापत्तेर्नाना
 यर्थत्वं पवमानेष्टीनांगश्रुतइत्याशयः पवमानेष्टीनामपि वप्रकरणावगताधानांगत्वेन फलवत्त्वावसायात्फल

रा.
५२

वदफलत्वाविशेषादुपपत्तेस्तद्वशेनैकवाक्यगुणप्रधानमूलाहवनीयोक्तिवैरूपाभ्युपगमः सप्रश्याश्रुतिन
हाणावैरूपाभ्युपगमो विश्वजिदादीनां वाहवनीयांगवात्फपगमो मयुक्तइत्याह सर्ववेति। फलवदग्निहोत्रादिकर्मा
उरोधेनवनिःपत्राहवनीयोपदेशादफलवत्पमानेष्टादिकर्माउरोधेनवसाद्याहवनीयसंज्ञाविधानादाहवनीयश
हृषवत्तावयस्मिन्नात्रैरूपाभ्युपगमादित्याह निष्पन्नश्चेति। फलवत्कर्माउरोधेनेत्यकारसदसद्भावात्पामाहृत्योत्तयत्रयो
ज्यायदाहवनीये जुह्वतियज्जार्हपत्येहवीषिप्रपयंति यद्दक्षिणायाववाहायं पवतीत्यनारस्याधीतेत्यः कर्मांगव
नाहवनीयादिविधायित्योद्येनपवमानेष्टिप्रकरणाधीतेनानारस्याधीताहवनीयवाक्यसद्वशेनाहवनीयांगतया
पवमानेष्टिविधित्वविद्यतीति परमतेन साध्यसमाधत्ते तस्मादिति न वृक्षतपाकरणिकवाक्यकल्पनाविनाशना
स्यवाक्येनाश्रुतहोमाश्रुपवमानेष्टिप्रश्नाहवनीयश्रुपदेशुमशक्रवतातिदेशात्पामेनाहवनीयं प्रापयतांगवेना
निष्पन्नाहवनीयप्रापणाशक्तेः साध्यवेन प्रापणावशमात्पवमानेष्टिनामग्न्यगवसिद्धेरतिदेशात्पामवाक्यप्रापारो
क्त्यर्थवेन वाक्योक्त्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पनायुक्त्याशंका निरासस्तद्वनार्थः किल शब्दः। उपकारदृष्टेनातिदेशः

५२

वृत्तेऽपवमानेष्टिनिष्पन्नत्वेनाधारतयाशुणत्वेनप्राप्त्यसंलवेकायुल्लोपाकृष्टलेषवधातदाहवनीयानतिदेशाप
 त्तेराधानपवमानेष्टिराख्यकर्मद्वियज्यसंस्कारद्वयनिमित्तकत्वेनाहवनीयश्चाकृत्यनपवमानेष्टिरागनिष्प
 त्तावधाधानज्यसंस्काररूपेणैकदेशेनिष्पन्नत्वादतिदेशाख्यपगमेगवस्थापुपत्तेःअतिदेशप्राप्तश्चाहवनीय
 श्चासाध्यत्वाख्यपगमेन्योन्यानपेक्षात्वाधानानपेक्षासुवेष्टिद्वितीदेशप्राप्तेःतादृशीनामेवाहवनीयागवासाहवनी
 यश्चापत्तेराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाख्यपगमविरोधसंगादतिदेशप्राप्तश्चाहवनीयश्चासाध्यत्वापुपत्तेर्नाश्रुतप्राक
 रणिकवाक्यकल्पनांविनाश्रुतपवमानेष्टीनांसेत्स्यतीत्याशयः॥अनारस्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यक
 ल्पनेष्टाधानांगवात्पवमानेष्टीनामाहवनीयात्पादकत्वाभ्युपगमेगारधावारादिवदाहवनीयश्चानिःपन्नत्वेनाधिकरण
 तयासंस्कार्यत्वायोगात्सप्तमीसंगापत्तेःसमागंदिवात्पवमानेष्टीनांकर्मविशेषप्रकरणानधीनकर्मविशेषयोग्य
 ताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधारणयोग्यताधानश्चाहवनीयसुरूपोत्पत्तिमात्रात्सिद्धेरुपनयनादिवत्सर्व
 कर्मासाधारणसर्वयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगादयंगवात्सिद्धेर्नाश्रुतकल्पनायुक्तत्वेतत्समाधानंरूपयति

वयं विति। कथं तर्हि सिद्धांतसिद्धिरित्याशंक्य पूर्वपक्षकृत्ताधानांगत्वात्कथमेनापि पात्राणां पवमाने हि ध्वनवतर
 णमुपपद्यत इत्याह **अथ** शायीति। **अथ** नान्यत्रमेव दर्शयति। **स** वतुनामेति। वाक्यगम्यत्वात्तत्र येन प्रकरणगम्यत्वात्तादा
 जपेयात्रयवाधाद्वा जपेयांगांगत्वाद्वा पिवसप्तदशारतिवृत्तवाजपेयोपकारिवोपपत्तेः प्रकरणात्तु यदसंवेत्यंत
 बाधायो गाद्यपेवतरणं कल्पितं पात्रवाकोत्तुपवमानेष्टु यद्वा तत्राश्रयवतारकारणं किं विदसीत्यर्थश्च **यत्त** यद्वा तत्राश्रयवमाने
 हि ध्वनवतारकारणं स विद्यतीत्याशंक्याह **यत्ति**ति। एकादशेऽभियोगः सोमकाले तदर्थं वासंस्कृतैः कर्मणः परेऽष्टांगश्च त
 स्मात्सर्वापवर्गे विमोक्तः आदिति सूत्रेणाग्नेः सांगप्रधानार्थत्वेनाभियोगस्थापितद्वारा सांगप्रधानार्थत्वात्सायासांगप्रधा
 नापवर्गेऽपि विमोक्तं पूर्वपक्षयिज्ञाप्रधानापवर्गे तदर्थं वाक्ष्यनेन पंचसिद्धिर्नक्तियां क्तो यज्ञ इति श्रुते यज्ञशब्दश्च तस्यैव
 यज्ञः पंचविधाग्निर्होचं दर्शणमासौ चानुष्माश्चानिपशुः सोम इति वाक्यालोचनया प्रधानयागवा विवावसायादभियोग
 शुप्रधानयागमात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गेऽपि विमोक्तसिद्धांतशुप्रधानार्थयोगः प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते पंचसि
 द्धुर्नक्तियां क्तो यज्ञो वायावानेष यज्ञस्य मालसत इति यज्ञवाक्यार्थं नुक्तीति ज्ञायत इति साधेवत्यमाणवादात्तर्ककृता।

पियज्ञसंयोगार्थवादश्चपंचसिद्धिनिर्णीतिगुणवाक्यशेषतयाग्निंयुनज्मिशवसाद्यतेनेतिजुहोतीत्युपनिवाक्यशेष
 वासावेनसिद्धांतद्वयणाद्यद्यपियज्ञसंयोगोक्तवेत्तथापियज्ञशब्दोयागमात्रवचनोयागमात्रवचनश्चेदंयागानपि
 वदतीतिवार्तिकेवयागमात्रवचिवोक्तेश्चेच्छब्देनैवानसिमतवसूचनात्पवमानेष्टीनां प्राधायासावेन प्रधानयागवा
 चियज्ञशब्दवाच्यत्वात्पवमानसिद्धेत्यप्रकृतयज्ञसावादीयसोमेसंतद्यादितिवत्प्रकरणाडक्कषणानास्त्यवादरूपतः
 प्रतिपद्य सर्वेषुदर्शणमासादिषु प्रधानयागवाद्यज्ञशब्दवाच्येऽयज्ञाववरयहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तं। अनेन
 प्राधानगुणभूतानां पवमानेष्टीनां परार्थत्वेनायज्ञतयाधानसमवायज्ञसंयोगेन श्रुतैः षण्वैरसंबंधः ४४ आदित्येवं सूत्र
 व्याख्यास्त्वितो दर्शणमासादिषु जुह्वादिपात्राणां पणतिादिविधा वसुन्मुखनादिपात्रेषु वारणवैकं कतव विध्यवि
 रोधः। यज्ञशब्दश्च प्रधानयागवाचित्वेन पवमानेष्टीनां यज्ञत्वात्तावत्पदर्शनाद्यैमेतत्सूत्रमन्यथा उपवमानेष्टीनां यज्ञत्वा
 त्तावद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणां वलवत्प्रमाणविरोधेन प्रकरणाडक्कषणं प्रसाद्येनुमंत्रणत्रायेनैव सत्स्यतीत्यधिक
 रणानर्थक्यं आदित्याह तच्चेति। सूत्रस्य तर्हि कागतिरित्याशंक्यशंकोत्तरवेन रक्षाधिकरणशेषतया सूत्रगमयितव्यमित्या

हसंत्विति। शेषतयेत्यथाहयं। कथमेतच्च कोत्तरतास्य सूत्रेत्याशंक्याह। तदिति। तामेव व्याख्यां स्मारयति। तथाही
 ति। मिथ्या नर्थसंबंधात्॥ यज्ञावचस्वा कोनपात्राणां प्रकरणादाधानांगवबाधेति हि तेनुवाक्यानामपि क्रमावग
 ता ज्यसांगागवबाधस्य प्रसक्त्यापवादोऽयं तदधिकरणमित्यनंतरसंगतिमाह यथासंयोगमिति। अनुवाक्यानां क्रम
 कृतमाज्यसागसंयोगमवाधिवानिवेशार्थमित्यर्थः। एवं तर्हि वाक्यवलीयस्वनक्रमकृतसंयोगवाधनिश्चयात्सिद्धं ता
 नुपपत्तेः संदेहो न युज्येतेत्याशंकते कुतश्चि। वाक्यक्रमकृतयोः संयोगयोः संबधारणे संदेहायोगसूचनायैतिकरणः
 वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोधविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिलाना संदेहोऽप्यतिरिक्तिसूचयति संयोगश्चैवेति। वाध
 कवालिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनायैवकारः। एतदेव विवृणोति। साधारण्येनेति। पौर्णमास्यप्रावाद्याशब्दयोः का
 लेकर्मणि च साधारण्या कालास्यामनुवाक्यानां संयोगः कर्मसिर्वात्रेयादिसिरित्येवं वाक्यकृतः संयोगः संदिग्ध इत्यर्थः।
 कस्मिन् न द्वैकमवाक्ययोर्विरोधः कस्मिन् नान्येत्पेक्षायामाह। विरुद्ध इति। वाक्येनानुवाक्यानामाश्रयादिसंबंधे सति क
 मोवाक्यविरुद्धः कालसंगतौ न विरुध्यत इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति उत्पत्तौ हीति। वाक्येनानुवाक्यानामाश्रयादिक

मसंबंधे क्रमावगमेनाज्यसागसंबंधेनसहांगागिवरूपतयाउत्पन्नकालसंगतौवंगांगिरूपत्वात्तावेनाउत्पते
त्याशयः॥**वर्षपक्षमाह**नित्यमिति।यस्माद्यागानामेवानुवाक्यातिशंकालयोरंगांगिवरूपसंगत्ययोगेपिद्यवस्थाप्य
वस्थापकवरूपासंगतिरविद्यतीत्याशंकानिराससूचनायनित्यमित्युक्तं।आज्यसागयोःसाक्षात्कालावयासावायो
णमाद्यां कालेयावाज्यसागौतयोर्विधावमावाद्याकालेयौतयोर्विद्यतयावितिद्यवस्थानुपपत्तेःकालकृतायां
संगतिर्युक्ताननुकालयोःतस्माद्वाक्यावगतयानुवाक्यानांप्रधानांगतयाज्यसागांगवबोधककमोबाधितइत्युक्तेनुवाक्यातिः२५
द्यवस्थायायइष्टेतिवाक्येनदर्शणमाससोमविकारेषुषोणमास्यमावाद्याकालविधानात्षोणमाद्यांदर्शविकारानु
ष्ठानेवार्ध्वीप्रसक्तेरमावाद्यायावर्णमासविकारानुष्ठानेवृद्धवतीप्रसक्तेःप्रकृतिवद्भावैरूपप्रसंगात्प्रधानंषोण
मासीचामावाद्यावनज्यसागावितिर्वर्षपक्षमाद्येवाज्यसागयोःषोणमास्यमावाद्याशब्दाद्यनुनिषेधात्सिद्धांतेषोण
मास्यमावाद्याशब्दयोःप्रधानवाचिनोःप्रधानकालाज्यसागलक्षणार्थत्वावसायाद्यवस्थापत्तेपिषोणमास्यप्रधा
नकालीनयोरज्यसागयोर्विधावमावाद्याख्यप्रधानकालीनतयोर्विद्यतयावितिप्रधानयागद्वारेवद्यवस्थायावा

रा.
५५

55

चत्वारः तद्वयेऽनुवाक्यानि प्रधानागानां संगतिरित्याशयः। विमरेण वास्मात्सिद्धं तस्मादेतयोः शेषेण मास्मात्वाद्या
शब्दयोरेभिर्मर्शनमत्र विधायि वाक्यस्थौर्णमास्मात्वाद्याशब्दवत्प्रधानवा नितोपपादिता शक्यते वक्तुं किं शेषो
र्णमास्मात्वाद्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्याख्यातुं साधारणेनेति संदेहोपपादनवार्तिकमद्यवस्था
पक्षेऽप्यत्र सागयोः साक्षात्कालान्वयेन प्रधानद्वारात्प्रागुक्तकालस्थलक्षणीयत्वात्तौर्णमास्मात्वाशब्दयोः पक्षद्वये
पि प्रधानवाचिन्साधारण्यकिकर्मलक्षितत्वात्कालात्प्रागुक्तवाक्यानां व्यवस्थापकलक्षणं संयोगश्च कर्म
सिद्धेर्वानां मिलनलक्षण इत्येवं संदिग्धः संयोग इत्येवं व्याख्येयं। वारणवैकं कतपात्राणां प्रसाद्यनुमंत्रणायै नैवोक्तसिद्धे
गुणानां चेति तत्र प्रधानविषयवान्स्फुटगमेदेतदधिकरणं पक्षेऽपि योजयितुं शक्यमिति सूचयितुमाह गुणानां
तिर्यक्पक्षोपसंहारपूर्वसिद्धांतसूचमवतारयति तस्मादिति। सूत्रे साध्यान्निधानात्पूर्वसूत्रस्था संबंधपदानुवर्गेण सा
ध्याकांक्षां प्रयन्याचष्टे मिथ्येति। प्रेरणुवाक्यामवाहेति विवक्षितैकसंख्येनानुवाक्यालक्षणानां मिथो युग्मभूतानां
प्रधानैः सह देवताप्रकाशनाख्यकार्यरूपार्थद्वारसंबंधात्तावादित्येवं हि शब्दार्थशब्दकेनोत्तरादेन सूत्रे व्याख्याता।

पि३

५५

गुणानां

^{शु}
 पूर्वसूत्रोक्तासंबंधानुकर्षणार्थः सोऽत्र शब्दः पूर्वसूत्रेणैतदधिकरणपूर्वपक्षकरणेन बोद्धव्यं संस्कारा इति वत्सर्व
 पक्षनिवृत्त्यर्थः **वा**र्वन्नी ह्यनुवाक्यालक्षणानां गुणानां प्रधानैः महाशब्दहारसंबंधात्तावोपपादनार्थं न मिथः श
 ब्दगारण्यानुमाह **दे**तावदिति। पित्रोऽपि वक्त्रे कर्मकोऽनुवाक्याद्वयोपपत्तिमाशंक्य द्वे द्वे अनुवाक्ये इति वदिह द्विविद्यास
 वादने कार्यविधिगौरवापत्तेश्च तेनैव द्विविध्ययोगान्नानुवाक्याद्वयोपपत्तिरिति परिहारसूचनार्थं कथंचनेत्युक्तं। **क**
 र्मद्वयेतत्तुवाक्याद्वयं सविष्णुतीत्याशंक्याह **पो** एमिस्मामपीति। एवं तर्ह्येकदेवतं कर्मण्यनपेक्षितं वादनुवाक्यादि
 ब्रविध्ययोगेयं **दे**योरपि वेति। एतदेवोपपादयितुमारभते **अ**मावास्यायां तावदिति। **पो** एमिस्मामपीधोमीये सोमस्यापि दे
 वतात्वात्सोमीविद्यमानार्थं सविष्णुतीत्याशंक्याह **मी**धोमीयेपेक्षितं वा द्विधूपपत्तेर्द्वयोर्वार्त्तयोः समुच्चयेन प्रयोगो सवि
 ष्णुतीत्याशंक्याह **न**वेति। श्रुतैकसंख्याविरोधात्तस्मात्तुवाक्याद्वयसमुच्चयेनापि विधितो वाक्यलेदापत्तेरित्याशयः
नवाज्यलागयोरपि मंत्रविशेषश्च कालश्च विधानानुलोवाक्यलेदश्चाशंक्याह **अ**न्यलागयोऽस्त्विति। लिङ्गकमाल्यामेव
 मंत्रविशेषात्प्रेत्यायशामप्रधानकालबद्धारश्च वस्थामात्रविधानान्नवाक्यलेदापत्तिरित्याशयः। सिद्धांतमुपसहरति

तस्मादिति। अंगानि कल्पमपेक्षया प्रधानकालाद्वार्यवस्थाः स्युः संयोगोऽयं इत्युक्ते प्रधानवाचिनोऽप्यौ एमि स्यामावाद्याश
 हयोऽकाललक्षणार्थपक्षेऽप्ययतामाशंक्यकालयोगेनैव प्रधानां पौ एमि स्यामावाद्याश हवाद्यत्रात्रैव कालश्चात्र
 दाज्यागमं च यवस्थापकत्वायोगात् प्रधानात्रैव सर्वव्यवस्था स्फुपगमेन प्रधानात्रैविरूपलक्षणपक्षावपि स्वरूपेण वा
 वात्सर्वप्रतीतेरदोष इति श्रुत्यनेनोक्तं॥ **अनन्यमिवावेदना॥** प्रधानात्रैव उवाक्यानामानर्थक्यापत्तेस्तदंगभूतयोराज्या
 गयोऽकमानुसारेणावतारोक्त्या वारणाधिकरणापोदितानर्थक्यतदंगावतारो जीवने कृते मुष्टिकरणं गुणिविसर्ज
 नोत्तरकालप्रधानात्रैवायोगाद्वायमश्च ववाधिसर्गोत्तरप्रधानात्रैवायोगाद्वावने जनश्च वहसलेपापादकपिंडकरणो
 त्तरकालप्रधानात्रैवायोगात्करणवगतसाक्षात् प्रधानात्रैवास्फुपगमे सत्यानर्थक्यापत्ते मुष्टिकरणस्या गुणिविसर्ज
 नशामाविषुज्योतिशोमांगभूतेषु वायमश्च ववाधिसर्गस्या विषुहसावने जनश्च वदशरणमासांगभूतेषु पिंडकरणश
 याविषुपदार्थेष्ववतारप्राप्तावानंत्यलक्षणकमानुसारमुष्टिकरणवायमयोर्दीक्षितावेदनमावेहसावने जनश्च वोल
 पराजिज्ञरणमावेवतारऽकमानादराद्वा सर्वेष्वगुणिविसर्जनप्राया विषुमुष्टिकरणश्च सर्वेषु ववाधिसर्गस्या विषुवा

यमस्य हस्मावनेजनस्यसर्वेषु विंङ्करणवाग्माविषवतारइतिविचारस्यापवाददेनानंतरसंगतिमाहकमेति। कमथो
ककर्तृकपदार्थविषयवाग्युष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्नकर्तृकेणावेदनेनकमावपपत्तेःकमेणावेदनांगवपूर्वपत्तायो
गात्संदेहमाहितिमुद्योतिरिति। प्रयोक्तव्येनावेदनेपियजमानेपियजमानस्यकर्तृवादयमदीक्षितेत्वावेदनेवाकियमा
णेयदीक्षितस्याहदीक्षितोस्मितस्मादवश्यसमापनीयो ज्योतिष्टोमोमयेत्येवमथवसानरूपंकर्मतस्युष्टिकरणवाग्य
मसमानकर्तृवोपपत्तेश्चतदंगवपूर्वपत्तिसंलवात्संदेहं समाधत्तेनैवइति। एवमथानंतर्यतित्तलस्यकमस्यविनियोजकत्वे
तस्यसर्वोत्तरयोऽपदार्थयोस्तत्त्ववात्सर्वस्यैवोत्तरांगवनोत्तरस्यपूर्वांगतेतिनियमायोगाग्युष्टिकरणादेशपूर्वमपि कृत्वाजि
नाच्छादनादिपदार्थप्रत्यंगवोपपत्तेश्चपरमावेदनाद्येवप्रत्यंगतेतिपूर्वपत्तो नसुक्तइत्याशंकतेकस्मात्सुनरिति। आवेदनो
नपराजिस्ररणयोस्तत्त्वकरणवगतप्रधानावयोपपत्तेश्चदंगावतारात्वावेनप्रकरणविरोधपरिहारायोगात्रकमेण
वर्षपदार्थांगिबंशंकिंनुंशकं। युष्टिकरणादेशकृत्वाजिनाच्छादनाद्यंगतपिपूर्वपत्तिणोसिमता। पूर्वस्यपरांगवोपपादानं
नियमप्रदर्शनाथमेवाहस्मावनेजनस्यउतंवप्रकमलाविवेनयाथस्यात्सर्वधर्शकृतपदार्थांगिवा उपपत्तेश्चसंगवोपाद

रा-
५१

57

नयुक्ते मेवेति परिहरति नियमेति । यद्वा न केवलं हस्मावने जनस्य नियमेन परांगवं किं तु मुष्टिकरण वाग्यमायोर्लिङ्गे
नमनः समाधानार्थं न हस्मावने जनस्य वहस्यमुद्यार्थं न कर्मागवावसायात्सर्वमुष्टिकरण वाग्यमहस्मावने जन
सावना मुक्तिमित्यंशे नमनः प्रणिधानहस्यमुद्यपकार्योत्तरकाला उष्टेयपदार्थापेक्षोत्पत्तेः सर्वमुष्टितपदार्थनिपेक्षणा
तमुष्टिकरण वाग्यमायोर्किं कर्मोपकर्तव्यमित्यपेक्षिते दीक्षिता वेदनोपकारार्थं वावसायान्मुष्टिकरण वाग्यमयोर्
पिनियमेन परांगतेति परिहारांतरमाहायवेति । सर्वमुष्टितथापि पदार्थस्याश्रद्धा हेतुवैयर्थ्यपरिहाराया विवृते मूनसा
समाधानोपकारार्थं नोपेक्षोपपत्तिमाशङ्कोत्तरकाला उष्टेयपदार्थापेक्षोपपत्तेः यथोक्त्यावलीयसोक्ता एवेतत्कृत्तरका
ला उष्टेयसर्वपदार्थागतापद्ये तत्पाशङ्क्यसर्वतुक्तं पुरस्माद्धृष्ट्याथवा विवादन्तरपश्चाद्धरितश्च यथकमात्रसारेण
वालोचना तन्मात्रांगतैव युक्त्या शयः प्रकृतोदाहरणानादरेण उ सर्वसावना मुक्तिं लावापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः पश्चाद्ध
हरितश्चाधस्माद्धरितात्पूर्वालोचनात्परांगता युक्तेति धारया उयाजादीनामथनेन ध्यायेन ध्यायाद्येन गवा
पत्तेरनिष्ठापादकवादसंयुक्ता । एवं सत्यपि यद्यावेदनमपि मनः प्रणिधानार्थं नमनः प्रणिधानार्थमुष्टिकरणसा

५१

यत्नेयो ग्यवासावादाग्यमवदति कथेत तत्र वेतदस्मात् **न** वेति निप्रयोजन^{ता}तिकमहेतुर्विष्टतीत्याशंकाह
 क्यतेवेति। **सर्वो**दाहारणसाधारण्यमष्टप्रकरणयितुं हस्मावनेजनेष्टे तं शायमतिदिशति **एवमिति** उपलराजिशब्दं
 ध्याख्याउमाह **ऊर्ध्वै**रिति उत्सर्वं तु नातेऽकथयत्यर्थं वाचंतेपसर्गांतयोर्ध्वीपनिपातना ककारनकारयोश्चेत्संज्ञ
 द्वेन तोपाडुलपशदृष्टोर्ध्वलवनार्हं शुगंध्या कठिनतलवाचितोर्ध्वशब्देनोक्ता तृतीययोर्नपैः कृतारात्रिरित्यर्थे तृतीया
 समासोदर्शितः। रेखापरपथ्यायिराज्याकारववाचितयाराजिशब्दं ध्याख्याउदीर्यमित्युक्तं **न** उपाठसादेश्यलक्षणं
 नुष्ठानसादेश्यलक्षणं वाक्रमष्टप्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तं अतन्तर्गतलक्षणं उक्रमष्टप्रकरणं
 तद्येष्टवर्जनीयतयोर्मेकोयोद्वादिरूपप्रकरणाद्यलावेऽप्युपपत्तेः सक्तत्वं न योगात्रविनियोजकता युक्तेत्याशंकासन्नि
 धिविशेषाप्रानार्थवत्ताय प्रकरणादिकल्पनं न तर्ह्यपि तुल्यत्वाद् विनियोजकत्वं संभवतीति सूचयितुमाह **सर्वं** वेति।
 योऽष्टलिंगप्रकरणवाक्यकल्पनात्पश्चाद्वाच्यमथ योऽष्टलिंगप्रकरणवाक्ययोगाद्यो यतायाऽष्टाधाच्यसूचनायमाह
 बुक्तं। अतन्तर्गणानंतरभूतयोस्त्वपदार्थविशेषणयोऽथाकांतत्वा कल्पनादवांतरेत्युक्तं। यथापाठसादेश्यलक्षणं

रा.
५८

५८

उभानसादेश्यलक्षणेवाक्रमेलिङ्गादीनिकल्प्यतेतथानंतर्यलक्षणेपीतिसर्वचेत्यनेनोक्तं। अतएवमहाप्रकरणविरोधे
नक्रमस्यावांतरप्रकरणादिकल्पकवायोगमाशङ्क्यांउल्लिखितसर्जनाद्यन्तरकालेप्रधानेमहाप्रकरणेनमुष्टिकरणा
दिविनियोगाशक्तेश्चप्रधानेकरणाद्यवधानेनिरपेक्षेगविनियोगजकवायोगात्तद्विरोधात्तावेनक्रमेणप्रकरणादिक
ल्पनघटिवंधानुपपत्तेःकल्पितस्यापिप्रकरणादेश्चकल्पितश्रुतिवत्प्राप्त्याविशेषसूचनायमहाप्रकरणादितुक्तं।
महाप्रकरणेनक्रमवाधमाशङ्क्यबलवद्योग्यवाद्यनुग्रहेणवाधयोगोक्त्यर्थितयावेतद्व्यवस्थाक्रमविनानव
गतश्रुत्योग्यत्वादेश्चक्रमात्रयाहकवायोगात्तमहाप्रकरणस्यवाचविनियोजकवायोगाद्वाधकवानुपपत्तेस्तुक्तात्तस्मात्प्राप्त्या
प्राप्त्याविशेषसूचनायैववलीयस्त्वोक्तिश्चसर्वप्रत्यक्षमुपसंहरति। अतस्मादिति। अष्टिकरणस्यतत्त्वनिर्वाच्यमांगताकस्मान्नप्रवृत्तिते
त्याशङ्काहमयवेति। पूर्वगतायाश्चसर्वसाधनामुक्तिमित्युक्तकारणपेक्षाणमित्येववार्तिकेनिरस्यवाद्वाग्यमस्यसुष्टिकर
णंगत्त्वमुष्टिकरणस्यवाग्यमांगतायनाशङ्कनीयेतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकलावार्थश्चपरस्परशङ्काश्चनंतरवाच्यमातिक्रमा
त्तत्त्वावेदनोत्तरपदार्थगतापिमुष्टिकरणस्यकस्मान्नस्यादित्याशङ्काहतेनेति। एकांगवतारमात्रेणप्रकरणान्नानर्थक्य

५८

परिहाय

देकांतरितस्यापि वदन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायाकारणं च विना सन्निहितानि क्रमायोगादित्याशयः **वज्र**
 उपरिते प्रकृत्युचिदानंतर्थावजनीयवादवृष्टान क्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाग्रानार्थवद्वोपपत्तेः उभयाकांक्षादि
 रूपप्रकरणादिकल्पवायोगाद्धातिवच्चक्रमसमाप्तादिनियोजकवासावादानंतर्थाभिगांगिसंबंधस्यानाह्वेपक्रमित्ये
 वं प्रमश्यते न स्रवार्थश्चयस्मिहंतमुपक्रमते **एवमिति** सर्वैरितिसाधेण मुष्टिकरणं गुणिविसर्जनांतरालवर्तिसि सर्व
 मुष्टिकरणस्य वाग्यमवाधिसर्गांतरालवर्तिसि वाग्यमश्रुहृद्वावने जनपिंडकरणंतरालवर्तिसि हृद्वावने जनश्राव्यश्रुति
 श्रुतिज्ञाते वाक्ये दोहे उवेनोक्तः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणाक्रमकल्पवाक्यसंसवार्थत्वे उवाक्ये दोहे क्लेशप्रकरणाद्यसं
 सवस्यापि वाद्यश्राउक्त्याशूनवापत्तेर्युक्तश्रुत्याशंक्यक्रमकल्पसर्वप्रकरणाद्यसंसवोक्त्यर्थवत्साध्यश्रुत्वयितुमा
 ह **नता** वदिति न चैषां परस्परैककश्चित्संबंधो धीति साधे कश्चिद्वेन यो गतलक्षणसंबंधनिरासात्पदार्थाकांक्षायां मि
 त्यनेनानंतर्थाभावेणाकांक्षारूपप्रकरणकल्पनाशक्तेः प्रकरणकल्पननिरपेक्षेण क्रमेणैकवाक्यवचकल्पनाशक्तेः क
 ल्पसाधेकवाक्यवादेरसंसवः स्पष्टीकृतश्रुतिस्वनार्थनदृश्यत इत्युक्तं **एकवाक्यवादर्शनमुपपादयति नहीति** व

मसत्यामित्यनेन प्रकरणनिरासात्सर्वसंभवोभाष्यमिहित इत्येकवाक्यत्वादिक्रमनिरासेन सूचितमिति अर्थद्वयस्याभिधानादित्यादिभाष्येण क्रमकल्पेनैकवाक्यत्वात्संभवे
 मिहिते प्रत्यक्षमेवैकवाक्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशंक्यमात्रं प्रतिनवपदार्थाकोट्याया ३

३।०

۷۴

59

नीयस्य सवितशामाया विशेषनिरासायैकवाक्यवादेश्च कल्पना संसवेना कल्पितवादप्रामाण्यं न कल्प्यमात्रेणेति सूच
यितुं यदि तुक्तं। यो यता समेत्यकारप्रभेधे विना तावद्वाच्ये यो यता पुनरिति। असमेत्यकारप्रभेधे एवाच्ये यदेति। अस
त्तरं सर्वमंगं त्वराद्धं वाच्ये न वेति। यदि वा ज्ञावांतरः कथं लावो सवेत्ततश्च कर्त्तव्यत्वेनावगत्येति कर्त्तव्यताकांक्षात्मकक
थं लावोत्यन्तेऽप्यपदार्थसावनां शत्रया लोचनकालेन तंश्च कर्त्तव्यत्वेनावगमात्पूर्वैश्चैव कथं लावो सवेत्ततश्चोत्तरं न
सर्वमंगं प्राप्नोतीत्यनिष्ठापन्निमाह यदीति। असत्तरं सर्वमंगं तथापि सिद्धांता सिद्धेऽका निष्ठापन्निरित्याशंक्याह न वेति।
ज्ञेनेदं साध्यमित्यवगते कथं लावोत्यन्तेऽसाध्यां शदेशाश्रयणा कथं लावोत्यन्तयो गात्रोत्तरं सर्वमंगं सविनुमर्हतीत्याशयः।
पदार्थसावनां शत्रया लोचनवेत्ताया सुतरं पदार्थकर्त्तव्यत्वेनावगमे सुतरं पदार्थसावनां शत्रया लोचनवेत्ताया सुतरे
ण सर्वमंगं साध्याश्रयणा क्लृप्तं सर्वमंगं तैव सर्वपक्षसिम्तासे तस्य तीत्याशंक्याह न वोत्तरेणेति। आवेदनोत्तरेण पद
र्थेनावेदनस्य साध्याश्रयणा क्लृप्तं प्रयोजनत्वेन सुष्ठिकरणसाध्याश्रयकत्वं सविद्यतीत्याशंक्याह एवमिति। अतः प्रधा
नात्वा चीनेन केन कियदार्थेन साध्याश्रयणाशक्तैः सर्वमंगं प्रधानपथं तं प्राप्नोतवन्तराले पथं विद्यतीत्याह इतीति। नव

५६

क्लृप्तप्रयोजनावस्थवेनोत्तरं पूर्वसाध्यां शशरणाशक्तौ गोदोहनादेशः क्लृप्तप्रयोजनवेन साध्यां शशरणाशक्तत्वात् सर्वेषां प्र
 वृत्तानां गोदोहनाद्यगन्वापत्तेः सर्वानां यावत्प्रधानं शस्युक्तिरुक्तेत्याशंकते **यदीति** महाप्रकरणगम्यप्रधानां गव्य
 वांतरप्रकरणगम्येन गुणकामांगवेन बाधोवांतरेत्यनेनोक्तं **संदंशं** विना वांतरकथं सावानिष्टत्वेऽगुणकामांगवाजुप
 पत्तिरिति परिहरति। **उच्यते** श्रुतिनिंगेऽपि बाधोपलक्षिते गुणकामगम्यप्रयोजनवत्त्वं संदंशं विनापि प्रधानवत्कथं।
 सावसिद्धिमाशंक्य संस्थाधिकरणत्वायेनाश्रयशून्यदर्शणमासादिधर्मैरिति देशघाते त्रैराकांक्षुणकामग्यालितोक्त
 कथाद्यवगतगुणसद्भावेऽपि वक्तुं कथं सावोनाश्रयेति प्राकृतेन कथं सावेतदीये शरिते सतीति वार्तिके सिद्धितं अनुक्तं पत्त्या
 वादमात्रेण तु संदंशासिद्धं यतोक्तेति श्वनार्थो नाम शब्दसंदंशांतरालवर्तिवैक्यं सावगुणिकरणादेशः कृत्याद्यव
 गतप्रधानगुणसंदंशांतरालवर्तिवैक्यं सावावस्थानकथं सावेन ग्रहणं नष्टादित्याशंका निरासाया वांतरविशेषणफ
 लं दर्शयितुमाह **प्रधानेति** अनंतरेण संबंधात्पराया अनंतरसद्वारुदः पुनश्च शब्दान्नदन्तं तथैव प्रकृतं इत्यनुसंगेऽधिकर
 णत्वायेनां गांतरस्यां गांतरव्यवधायकत्वात् सावविच्छेदबुद्धिपथं तस्यैव अंगानि प्रधानकथं सावो गच्छतीत्युक्ते

रा.
६०

७०

प्रधानप

पाशात्यागगमनेपिकथंसावययदितवेत्सर्वकथंसावइतिवार्तिकोक्तेनयायेनाध्वनांगागमनामुष्टिकरणादेश
प्रधानकथंसावेतायहणंछादित्याशंक्यफलवत्सन्निधावफलाप्राप्त्यप्रधानकथंसावग्रहणहेतोरुत्तरंगवत्सर्वंगिव
विशेषात्प्रधानात्साक्यश्चाबोसयतश्चकथंसावगमनमसितोपीत्यनेनोक्तं।गोदोहनद्वादशोपसवादीनामपितर्हिकथंसावे
नग्रहणंछादित्याशंक्यनेषुक्तं।प्रधानकथंसावग्रहणमितोगमनेगुणश्चकथंविदसंसवात्संदंशोपपत्तेर्नक्वचिदवांतर
प्रकरणंछादित्याशंकतेनविति।ननवताप्रमाणेनकथंसावंबाधिवंगुणत्वावगमेसंदंशसंसवेनपरिहरति।उच्यतेइति।प्र
नःशहृष्टपश्चाद्वावार्थत्वाच्चकारेणवशात्सावस्त्वनाकृत्यादिसिःशक्यश्चाच्चाप्रकरणस्थानामंगानामंगेजानेसंदंशसं
सवादवांतरप्रकरणमिष्टतइत्यर्थः।सर्वेषांवावांतरप्रकरणिकवेनालिमतानांश्रुत्यादिसिःशकृतदंगमुक्तापश्चादपितदं
गपरामर्शसिद्धान्नक्वचित्संदंशासावःशंकनीयइत्याहसर्वेषांवावेति।किमर्थसंदंशापेक्षेत्याशंक्यावांतरप्रकरणोपक
मसमाप्तिमर्यादावधारणार्थतामाह।तत्पर्यंतंति।अतःसंदंशांसावेनावेदनादेश्यत्वावांतरप्रकरणासावादानंतर्त्येणवावां
तरप्रकरणायोगानुष्टिकरणादेशप्रधानार्थवद्वारातदंगागवसिद्धान्तसिद्धिरितिस्त्वयिनुमाहयविति।प्रनःशहृष्टेनच

६०

प्राक्तस्थापुपलक्षणाद्यवशाकश्चाकृत्यादिसिद्धतदंगकीर्तननास्तीत्यर्थः प्रधानार्थवाधवसाने सति तदंगगवसि
द्धिः कथमित्याशक्यतस्त्वनाथमाह **तच्च** इति त्रिगंगयप्रधानानुपकारिवे प्रधानार्थवावेदकस्य प्रकरणस्यात्तत्वा
पक्षेऽप्रकृता सर्वसाधनबलक्षणादेव सावात्स्वरूपार्थवेनैकस्यापक्षेर्बलीयसापिवाक्यादिनांगगवस्यावगंतुमशक्यत्वाद्दे
द्यादिकेवलस्य प्रधानस्यांगसांगस्य वेति चिन्ता न्यपपत्तिरसंगेनांगगवस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्यकरणावगतसा
क्षात् प्रधानार्थवासंस्वेनांगगवेनापि प्रकरणात् यह सिद्धौ प्रधानार्थवे सत्पंगावतारन्यायादंगगवे सत्पतीत्याशयः **ननु** प्रक
रणावगतप्रधानार्थवच्च सुष्टिकरणादेरंगवतारन्यायादंगगवे सत्पकांगवतारमात्रेण प्रकरणान्नानर्थक्यपरिहाराद्
नेकेष्वेव वतारकल्पनात्पक्षेरेकस्मिन्नेवांगेवतारस्योचितत्वादानंत्यविशेषाच्च विशेषावधारणोपपत्तेरावेदनादिमा
मात्रेवतारावसायान्न सिद्धांतसिद्धिः स्यादित्याशंक्य सुष्टिकरणादेर्निर्गोचरयोगांगभूतकल्मसंस्कारार्थवावसायात्ययोग
स्यवसांगप्रधानविषयत्वात्सौमिकवेदित्वांगप्रधानार्थवच्चैवांगतेर्वक्तृत्वात्प्रधानार्थस्यांगेवतारः प्रयोगस्य तु साक्षा
दंगविषयत्वात्तवेन प्रधानद्वारांगविषयत्वात्ययोगद्वारांगप्रधानार्थस्यांगप्रधाननैरपेक्षेणांगगवयायोगमसिधेत्यकरण

रा.
६१

विरोधकमेणमर्षयज्ञायोगात्प्रकरणस्यसंगार्थविंतायाश्चानर्थक्यतदंगावतारप्रकरणसंगतिसिद्धार्थमौपचारिक्यव
तारोक्तिरित्यविरोधइतिस्वयिउमाह^तदिहेति।संगोक्त्यांगानां प्रधानविशेषणवेनसाक्षात्पुष्टिकरणाद्यव्याप्तावसूचना
पुष्टिकरणादेः प्रधानद्वारांगानां प्रवृत्तिरित्युच्यते। यतोक्त्यापयोगांगभूतकर्तृद्वारस्वत्वज्ञानोपपत्तिवस्तुष्टिकरणाद्यंशुलिवि
सर्गोत्तरसाविष्ठहसावनेजनस्यवहसलेपापादकपिंडकरणोत्तरपदार्थव्योयवाक्रमविषाणाग्रहणवात्तलशसना
तरालवर्तिषुपदार्थेषुक्रमविषाणाकंडूयनवस्तुष्टिकरणांशुलिविसर्गार्थंतरालवर्तिनामेवांगानां पुष्टिकरणाद्यंगमि
त्यपिस्वित्तां^तस्वत्ययासावेनैकवाक्यविरासायर्थनहीत्यादिसाध्यं चारयाउमाह^यदिरिति। तस्मादित्युपसंहार
साध्यं च^तस्मादिति॥ ॥ वाक्यानां वसमासत्वात् ॥ ॥ सर्वस्वेणानंतार्थस्यप्रकरणाद्यकल्पकवेनाविनियोजक
तोक्ताप्रकरणविरोधेनाविनियोजकबोक्त्यर्थवैतत्सूत्रमितिस्वयिउमाह^तइत्येति। क्षिपतिचोदयत्योः प्रेरणवाविवे
नैकाद्यदिमोपेराक्षेपकइत्यादौवक्षिपतेः प्रामाण्येप्रयोगदर्शनात्तत्समानार्थस्यचोदयतेरपिप्रामाण्यवाविवावगमाद
चोदनाशब्दोऽप्रामाण्यवाविवेनधारयात्॥ आनंतार्थबाधकस्यवाक्येकवाक्यवस्तुष्टिकरणाद्यंवाधकं चान्नचाश्रतदक्षी

त्येतदर्थे ननु नैकवाक्यसमास्य किं दारया उच्यते इत्युक्तं त्रये कोक्त्या प्रकरणेन कमवाधः प्रकरणश्च वाक्येनाव-
धेन समस्येष्टित्यनेन सूचितं **॥ वाक्ये** दादित्यादि लाघेण सर्वसूत्रे एकवाक्यव निरासाद वैकवाक्यव निरासः पुनरुक्त-
इत्याशंक्यसंहतौ कार्यत्वाभावेन तत्रैकवाक्यतानिरासावित्यज्यमानसाकांक्षत्वात्वावेनावेति विवेकं सूचयितुमाह **तस्माद-**
पीति एकवाक्यस्थानोपदानामचोऽयमाहित्यं विना योजनरूपार्थात्वावेनाचोऽयमहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तदचो-
न्यार्थमिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेः सस्मात्सर्वसूत्रे वाक्यसंहतौ कार्यस्यैकवाक्यवत्तत्त्वादर्शनादि-
त्यज्यमानसाकांक्षत्वरूपैकवाक्यवत्तत्त्वादर्शनादपिनैकवाक्यतेत्यर्थः **॥ शेषस्तु** एतत्संयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथ-
स्यैवामसंबंधात् **॥ च** मसाधिकरणे गृहेष्वसंमार्गानवमसेष्वित्युक्ते तत्संगत्सप्तदशारणिताषोडशियावे निविशते सू-
पेवेति चिंतायामानर्थक्यात्तदंगेष्टित्यनेन सपनिवेशे सिहिते सिक्कमणोपवीताधिकरणात्प्रांतावतारविशेषे सिहिते वा-
रणाधिकरणोदितप्रांतावतारस्यानुवाक्याधिकरणेन जीवनाद्वाक्यविरोधेन मध्यपरिहृते सुष्टिकरणोद्देश्यविरो-
धिना कमेण विनियोगमाशंक्यानंतरूपकमथानंतर्याधिकरणेनाविनियोजकत्वाच्च मसाधिकरणप्रसंगात्त-

विचारगणोसमावेयत्सक्त्यायो विचारसत्त्वमाधौसएवबुद्धिस्थोत्वतीतिबुद्धिस्थवमसाधिकरणप्रसंगेनाद्यसंगतिं
 सूचयितुमाहयथासंयोगमिति।अनंतराधिकरणोक्तसर्वार्थविषयवादादानंतराधिकरणेनैवसंगतिमसिधेतांस्पष्टव
 दबुक्तावमसाधिकरणोक्तयथासंयोगवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोगेनसंदेहायोगशंकाभिरासायाविरोधोक्तार्थो
 यंयथश्रद्धाम्नादियिनोपसर्गसाधनद्यदाग्रेयशदेनकेवलाग्निदेवत्वमुपलक्षणमुक्तंछद्दिदेवत्येकेवलाग्न्यवयतद्विशे
 षदेवतावसमुदायात्मकसमस्यसात्वात्मसममेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्यधर्मसंयोगात्फपगमेद्विदेवत्यस्याग्रेयश
 देनग्रहणायोगाकिंसमुदायैकदेशेनायस्यावयमात्रेणोपलक्षितस्यधर्मसंयोगसममेनैवोपलक्षितस्येतिमंदेहा
 द्विदेवत्योपलक्षितेनवेतिविचारस्त्यर्थः।एवंपक्षमाहयत्तदिति।तौअपिहीति।साथोक्तंहेतुंयावद्वेषकरतेहीति।ह्येत
 द्याप्याहुमनोताधिकरणसाध्यपठित्यपीति।ननुबुद्ध्याग्रेयशमोमनोतेतिमंवेवावनिर्गुविनियोगाद्यथाउपपत्त्या
 मिश्रहृद्यामेकार्थग्रीषोमोपलक्षणाशब्दमुक्तंतद्वितेनबुदेवतावेनैवाग्निसिधानाद्विदेवत्येवाग्रेयसमवेतत्वेपिदेवताव
 सावात्रोपलक्षणवसंभवतीत्याशंकाहसमवेतत्वंवेति।सर्वत्राग्निकलित्वाद्यत्तव्यमवयमावेपितद्वितस्मृतेःप्रक

रणावगतस्य सर्वविधिस्यातिसंकोचपरिहारार्थं समवेतवृत्तमात्रेणोपलक्षणताप्रयणीयेत्याशयः। यद्यथेकमुश
दृष्टानेकार्थत्रायोगादव्युत्पन्नविवेचदेवतात्वं विशेष्यतीत्ययोगाद्विशेषवाचिवेचलक्षणया सामान्यप्रतीतेर्देवता
वृत्तेवाग्रेयशब्दाद्यंतथाप्यग्रेष्वुद्भाकरणाख्यविधेयकार्ययोग्यत्वं सर्वसाधनहविर्विशेषोपलक्षणमात्रेणैव विमानाद्याग
विधाविवचउद्भाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगिवासावेनात्यंतानादरणीयवात्प्रकरणातिसंकोचपरिहारार्थं समवेतव
मात्रेणैवोपलक्षणतायुक्तेत्याह नवेति एकपुरोजशायां पौर्णमास्यां पुरोजशद्वयस्योपलक्षणस्योपांशुयाजाख्यकार्ये
नादरोनपायश्चकालमूलत्वं हि पुरोजशाविति दशमां त्याधिकरणसूत्रवद्व्यमाणोदृष्टांतः। अथ निरुतं पानीवतमुत्सृ
जंतीत्यत्रापि पानीवतशब्दप्रसूतलक्षणार्थवात्तेनैवोपलक्षणत्वेन हेतुना बहुपुरोजशादरण्यात्पानीवते उपलब्धत्वादेव दृष्टेति
चोक्त इति दृष्टांतंतरमाह तथेति। अथ वैदिकदृष्टांतद्वयमुक्त्वा साधोक्तं लौकिकं दृष्टांतमनुसंधत्तेतथेति। उपलक्षणवेका
र्ययोगिवासावोक्त्यर्थेन मिथ्यमेवामिति सूत्रावयवंतद्वदेन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दोक्तस्य चोपलक्षणस्य प
रामर्शवद्भवचनं चानेकोदाहरणस्योपलक्षणकार्यविज्ज्ञाशयमतिषेत्पद्याख्यानुमाह उपलक्षणंति। न हि तवाद्यमु

रा.
६३

63

व

संभवे

रस्यदेवतावत्यागेनलाक्षणिकसमवेतबोपलक्षणवाभुपगमप्रकरणतिशयसंकोचपरिहारार्थेनतेषांसाधारण
क्यासाधारणविषयवेनोपस्थापितानामाग्नेयाग्नीषोमीयादीनामेकप्रकरणनव्येतिप्रकरणतिसंकोचानापत्तेर्ह
वस्थायातेषांवेकप्रकरणान्वयात्साधारणधर्मकेप्रतीतेरुपलक्षणार्थेनतत्रप्रत्यविरोधप्रकरणतिसंकोचयोगात्सा
धारणतैवयुक्तेतिवधारणकल्पनयाहेत्प्रत्यर्थसंज्ञावयवव्याख्यानार्थयदीत्यादिनाद्यमस्मिन्नुच्यवस्थावाविशदा
सावात्सिद्धातस्रज्जवस्थाशब्दव्येनदुर्लभस्वप्नप्रणाल्यपगमेशयथाह्यवस्थाशब्दोपेत्यैवपूर्वपक्षस्रज्जपरनीय
वापत्तेरयुक्तमाशंक्यानंतर्ह्यमवोदनेत्येतत्प्रस्थावोदनाशब्दस्याग्नेयातिरिक्तानांउद्भाकरणवोदनाद्यादित्यव्यव
स्थावावितामस्तपगम्यानुषंगेणप्रणाल्याद्युक्तोसिमतमित्याहसाधेति।यवहितानुषंगायोगादनात्तेषकवात्मका
कारणववाविनश्चावोदनाशब्दस्यानुषंगेणार्थज्ञायोगाकार्ययोगिवात्तावेनबोपलक्षणस्यानादृत्यवानुक्तोप्रकरण
नुरोधमावेणप्रतिसंगायोगादस्याव्याख्यायाश्चानतिमतवस्वप्नार्थसाधकार्यहणं।नक्षत्रार्थागणप्रतिरिति सिद्धां
तस्र्जावयववद्व्यमाणवैषम्यावताराययथाशशिजावदानरूपःशेषोत्रिगुणसंयुक्तैपिसाधारणइत्याहत्याहंशततया

६३

द्यास्थार्थं यथेत्यादि साधंतात्पर्यतोद्याचष्टवतिवेति। **यवस्थावा** संयोगास्त्रिंशद्यार्थेन संबंधात्तत्तत्पार्थक्येण
निःशयथाग्रहणेनोपलक्षणेन यथाहोमेव संयोगात्संमार्गवस्थोक्ता तथा हि देवत्ववरूपेण तद्विधितार्थेनैकदेवत्वस्यैव सं
योगाच्च उद्भक्तिरणाद्यवस्थायुक्तेत्येवं संप्राप्य यवस्थावार्थविमग्निनेति साध्याद्योतयितुमाह यथेव हीति। **दृष्टं** तो के
रुद्देश्यस्वरूपा विवक्षाशंका निरासप्रयोजनवत्सूचयितुमाह। **अदिश्यमानं** तावेदिति। **हि** देवत्वसंयोग निरासार्थं समवेतव
मात्रस्योपलक्षणवन्निरासायाति धेयवाचिनार्थशब्देन तद्वित्वाद्यद्यदेवतावद्योपलक्षणतो केति सूचयितुमाह। **न** वेति।
न वसंबद्धाग्रं रूपलक्षणवा योगात्संबंधमात्रमपेक्षितत्वाद्वा तत्तद्विशेषकदेवतावंतद्वितोक्तमनपेक्षितत्वादया त्वमित्या
शंका देवतावमेव प्रत्ययार्थवैतनाभावात्ता उपलक्षणप्रकृत्यर्थत्वात्प्रतिरूपलक्षणविशेषणमित्याह। **अग्निः** पुनरिति। **व** द्भक्त
त्वे किंपिसर्वेष्वेकं कर्तृवद्विदेवत्वोपपत्त्येव देवतावमस्येवेत्याशयेन कुतश्चिद्विद्वत्तन्निरासार्थं यथेव हीत्यादि साधंता
त्पर्यतोद्याचष्टवतिवेति। **एतदेवोपपादयति** न हीति। अतः कारणदग्नीषोभायरेदग्नीवानाग्नेयशब्देनोच्यते इत्यर्थः। **देवता** व
द्यामत्यामपि तद्वितोक्तो तस्योपलक्षणमात्रार्थत्वात्तादर इत्याशंकोपलक्षणविनाशमो शयिनोस्त्वसाधनविशो

रा.
६४

षस्योपलक्षयितुमशक्यवान्नोपलक्षणस्याप्यनादरोयुक्त इत्येवंपरिहारार्थं न लिङ्गोपलक्षणस्यापि देवतावद्यत
द्वितवाद्यवादार्थे न सामर्थ्येनोपलक्ष्यसंबन्धोपपत्तेरित्येवंचाख्यायं देवतालिङ्गस्य हीति साध्यं चावधेहि तद्वितीति वि
गस्यार्थेनेति सामर्थ्यवाच्यं शिष्टोक्तानिरपेक्षतार्थसंयोगार्थं चाख्यायं सर्वसाधेनागतावेक्षणं नोक्तेति निरपेक्षोक्त्या स
च यत्र श्लोकं चावधेहि त्रयेय इति। दृष्टं तेषां शिवमवद्यतीति सामाद्यवाक्येन हविर्मावात्स्या शिवावदाने प्राप्ते कस्माद्वि
प्रदेशात्वा शिवमवादेयमित्यपेक्षायां मन्त्रकारणप्रदेशविशेषोपलक्षणार्थं त्रयेयोपलक्षणश्रुतिरित्येवं वैषम्योक्त्यर्थं
नानुलाषणपूर्वमंत्यस्यैव व्यवहार्यार्थमथेत्याद्यनियमश्च तंतं साध्यं चाख्यायं उमाहयत्विति। मन्त्रकविलागस्य मंजनस्यो
दनापरपण्यायस्यात्रेयपुरोडाशविशेषे विनार्थमेतद्वचनमिति वदता यदात्रेयस्योतिषा शिवावदानं कथ्यते नावांतरधकरण
प्राप्तमात्रेयात्वा शिवावदानमवद्यतमसकं विसृज्येति वचनव्यक्तिव्याख्यायां। सा शिवमवद्यतीति सामाद्यवाक्यात्वा शिवा
वदानस्य साधारणतायुक्तेत्युक्ते त्वनुद्धाकरणस्यापि त्वनुद्धाक्येति सामाद्यवाक्यात्साधारण्यं शंकि उमाहस्यत इति। द्वि
वत्येतद्वितीति न संभवतीत्येवमुक्तेन न्यायेनाधिकरणे स्थिते उक्तौ वा विशेषादितिकात्यायनस्य स्रवणं वाक्यबलात्प्रत्यव

स्थीयत इत्यर्थः शक्यतायामेवमित्यादिभिर्नर्थैर्गर्गादित्येयमिति यजं ह वा कात्यायनस्य सुवेत्यस्मिन्नर्थे यमिजोऽप्येति
 फक्त्वात्ययेतस्य वायनादिस्वेणायनादेशे कृते कात्यायनस्येदमित्यस्मिन्नर्थे ह्यह इति ह्यत्ययेतस्येयदेशेनाजादिवात्फ
 क्त्वाफिजोरन्यतरस्यामिति फक्त्वात्ययस्य लुक्त्वे कात्यायनस्येति कारात्परतः ह्यत्ययस्य प्राप्तावापत्यस्य चतद्धितेनातीति आका
 रादिवर्जिते तद्धिते परे अपत्यवाविनोयकारस्य मोपाकातीयमिति रूपसिद्धिः। **आ**थ विशेषाकात्यायनीयवदनस्य बाध
 माशङ्क्या बाधार्थं श्रुतिमूलतामाह **क**मिति। इह दर्शयमाणं सप्रकरणं श्रुतिर्दृष्टेयार्थः। **का**सौ श्रुतिरित्यपेक्षायां पठति। **त**
 मिति। **सामान्य**श्रुतेर्विशेषश्रुत्याग्रेयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारणानापत्तिरिति परिहारमाह **वे**ति। नित्याक्यानुप
 संहारे विकल्पापत्तिरुपसंहारकारणत्वेन संचिता। **आ**शित्रवाक्येण स्यातेन परपदार्थव्यविधौ श्रुतिबाधापत्तेर्विशिष्टा
 वदानविधौ वगमाद्विशेषश्रावनेन सामान्यश्रावणोपसंहारकत्वं सविद्यतीत्याशङ्कते। **आ**शित्रेति। **वा**क्यांतरात्प्रायेः श्राशित्रा
 वदानस्य विधातुमशक्यत्वाद्गुणमात्रार्थश्रावणत्वेर्विशिष्टावदानश्रावणात्तावान्नोपसंहारकत्वं संभवतीति परिहरति। **न**ति।
एतदेव विवृणोति **म**सकमिति। **पुरा**जशवाक्यस्यापि बहिर्द्वयमन्तर्गत्युपमात्रार्थवाच्यत्वाच्च नृद्धाकरणविधायिना सावेवि
 शेषश्रावणात्तावान्नोपसंहारार्थं विद्यादित्याशङ्क्याह **इ**दं विति। कृत्वाशहोकायां च नृद्धाकरणसावनायागुणाश्रितेराख्या

तोक्तायाश्च बर्हिष्वक्वकरणलावनायाः ४ शाखाश्च प्रतीतेः कृत्वा शब्दोक्तलावनाविशेषणत्रयोगात्रिर्युगबोक्तिः शाखांतरीयस्या
 श्येतत्सेदेन पुनर्वचनवच्च निरसवाङ्मयांतरीयस्य च हरस्य चेतनप्रत्यक्षिज्ञायोगात्सगुणश्रवणेपि विधेयैव क्रियाहरस्य च च्यप
 त्य निज्ञाभ्युपगमेपि वच्यामेन क्रियाविधिः ४ शब्दोक्तमिति शोऽपि दर्शनायानुनर्वचनोक्तिः शाखांतरीयश्च सामान्यस्या
 बुद्धिस्थिते नोपसंहारायोगं शंकते हरस्य च इति यद्ययेनार्थसंबंधो हरस्य नापि तस्य सः अर्थतोत्यसमर्थानामानतयमि
 कारणमिति च्याया हरस्य च्यपुपसंहारो नाशक इति परिहरति नेति ब्रह्मश्लोकेन सामान्यथा यमुक्ता तडपजीवनेन हरस्य
 स्यापि सामान्यश्च विशेषणोपसंहारसिद्धिमाह तेनेति येन कारणेन हरस्य स्यापि योश्च वात्संबंधो युक्तमेव कारणेन हरस्य
 मपि सामान्यविशेषणविना नुपपद्यमानवाङ्मयांतरीयविशेषप्रतिगडिततत्तु प्रकृतविशेषलासे विशेषांतरकल्पनयोगा
 द्विशेषशास्त्रेण च विषयभूते विशेषे स्थाप्यते हरस्य चैपीति श्लोकार्थः हरस्य चोरपुपसंहार्योपसंहारकता वश्य ऊक्त्वा
 किं न्यामुक्ता सामान्यशास्त्रेण पूर्वलोचनाया मुपसंहारसंतवेपि विशेषशास्त्रेण पूर्वलोचने सामान्यशास्त्रेण नार्थक्यं स्या
 दित्याशंक्यतस्मिन् न द्वे विशेषांगित्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तडुत्तरकालवर्हिष्वक्वकरणविधयेनुवादमाह अथवेति बर्हिः
 ष्वक्वकरणस्यापि चतुर्धाकरणवच्छेषप्रतिपत्त्यर्थं लक्षांगत्वेन चतुर्धाकरणंगवालावादांगानिलावाया उवादायोगाक

रा.
६६

66

मनिरपेक्षबर्हिष्वविधावनुवादानर्थक्यापत्तेः शाखांतरप्राप्तचतुर्द्धाकरणाऽनुवादास्फपगमेवर्हिष्वस्य शाखा
तरप्राप्त्यानुवादोपपत्तेः नविधिः संसृतीत्याशंक्यक्रममावतर्हिविधीयतामिति पक्षांतरमाहथेति साधारण्यशंक
परिहारमुपसंहरति अतश्चेति मय्येषामसंबन्धादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्यवधारणकल्पनयैकदेवत्यद्विदेवत्या
नामेकप्रकरणव्यययोजितस्य विरुद्धत्वात्तैयद्येकद्विदेवत्यानामिच्छासंबन्धो नष्टाततो द्विदेवत्यस्यापिन तत्रणार्थम
द्युणः कृतिरतिविवेकतदस्मीत्येवंलक्षणार्थेति सिद्धांतसूत्रावयवेनुषक्तस्य पूर्वपक्षनिरासार्थमेव न योजनार्थयिदिति ताद्य
यावदेयदिविदिता उपलक्षणकार्ययोर्मिथोसंबन्धाकार्यायोगिवेनोपलक्षणस्यानादृत्यतेत्येवंमुमतेन व्यवधारणकल्प
नां विनैव पूर्वपक्षसूत्रावयवेव्यारण्यतेवाग्नेयवेन द्विदेवत्यस्योपलक्षणं युमशक्यत्वादनुपलक्षितस्य वाग्नेयशब्देन यहीनुम
शक्यवानिमिथ्येषामसंबन्धेयेकदेवत्यस्यैवलक्षणार्थमेवोपलक्षणकृतिरित्येवंलक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यासू
चयितुमाह्यद्यपिचेति॥ ॥२४॥ ॥इति श्रीमद्विक्रान्तमीमांसासंज्ञकश्रुतिवसंतसोमयाजिसहस्राधवात्मजमहसोमे
श्वरकृतौतंववार्तिकटीकायां सर्वानवद्यंकरणाद्यायसुधारणायां तृतीयप्रथमप्रकरणः समाप्तः॥ ॥यंशः १०००॥

६६

१०५०

७३६६

शक्तिपादः